

# ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

С.Р.ЛЯХ

## СПОВІДЬ СІЛЬСЬКОГО ІНТЕЛІГЕНТА МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ

Автор поданих нижче спогадів – Данило Захарович Лях (1887–1966), уродженець південноукраїнського регіону, а саме тієї його частини, що знаходиться на межі сучасних Дніпропетровської, Запорізької і Донецької областей. Його батьківщина – село Іванівка та її околиці – то був, за його власним визначенням, “самий далекий куток бувшого Олександрівського повіту (тепер Запоріжжя); тут стикалися чотири повіти Катеринославської губернії, а саме Олександрівського, Павлоградського, Бахмутського і через річку – Маріупольського”. Його життя пройшло в турботах і роздумах про добробут цього краю, облаштування і облагородження життя його людей. На схилі літ Данило Захарович, будучи вже закоренілим культурником, якого життя добряче потерло, ще раз оглядає все своє життя, таке багате прагненнями і планами і таке трагічне.

Писалися ці спогади протягом 1954–1962 рр., тобто в умовах “хрущовської відлиги”, коли з десятків тисяч імен (і живих людей) офіційно було знято тавро “ворогів народу”, “буржуазних націоналістів”, “закордонних шпигунів” і тому подібні дикі звинувачення, сфабриковані тупими виконавцями вищої політичної волі, поплічниками сталінських спецслужб. В ці часи в СРСР вже можна було згадувати і дещо розповідати родичам, та все ж зміни були не настільки кардинальні, щоб можна було подавати голос офіційно. Отже, спогади свої Д.З.Лях адресував не видавництву, не публіці. Режим здавався настільки непохитним, що про суд над ним ще не можна було й думати. Кому ж тоді адресувалися ці сторінки? Думаю, перш за все самому авторові, його сумлінню, його зраненій душі. Про це свідчить хоч би така ознака, як велика кількість знаків “багато крапки” в кінці досить скупих описів (радіше позначень) тих чи інших подій. Неначе автор перед самим собою позначив подію, але не став її деталізувати, а сам замислився і подумки поринув у минуле, прокручуючи у власній пам’яті всі деталі і обставини, всі нюанси, та й поставив замість них багатокрапку... Такі записи, мабуть, були приводом пережити все своє життя ще раз – подумки. У спогадах мало описів деталей (рідкі винятки – це опис похоронів Гнедіна та пропажа куртки на Харківському вокзалі). Послідовність творення тексту спогадів, очевидно, була такою: стисле позначення події – зупинка – роздуми автора над цією подією, в ході яких деталі прокручуються і переживаються подумки, але на письмі не фіксуються.

Д.З.Лях виклав хроніку свого життя власноруч, рівним акуратним почерком людини, звичної до інтелектуальної роботи. Записи велися в зошитах – одному загальному і кількох тонких учнівських, чорнилом і металевим пером, частково – олівцем.

Ці нотатки цікаві тим, що вони передають факти життя, думки і прагнення рядової людини, “людини з села”. Наша історіографія небагата знанням деталей життя простих людей революційної і пореволюційної доби, адже наступний період тоталітаризму і терору начисто стер, здається, всі сліди живих свідчень про це. А тут ми маємо в своєму розпорядженні унікальну хроніку життя і вчинків людини з села, учасника процесів, які ми позначаємо найзагальнішими виразами типу “українізація”, “українське відродження”, “аграрна революція” тощо.

Ці нотатки цікаві також тим, що вони написані людиною безумовно грамотною, більше того – людиною мислячою (окремі повороти записок показують, що автор – то була людина гостра на слово). Це була людина бувала, яка встигла побачити і Кавказ, Кубань, і столиці, і Тамбовщину, яка стежила за повідомленнями преси, вміла і прагнула розпитувати свідків цікавих подій, більше того – зберігала особистий архів (про що є окремі згадки в самому щоденнику). Автор був свідком виборів отамана Кубанського козачого війська восени 1917 р., бачив Київ під правлінням гетьмана П.Скоропадського у серпні 1918 р., бачив вистави Саксаганського, розмовляв з охоронцем Канівської могили Т.Шевченка 30-річного стажу, особисто був знайомий з багатьма діячами агрономії та освітньої справи і т. д. і т. ін.

Автор – послідовний українофіл і категоричний, беззастережний опонент русифікації (як від пише, “обрусительства”). Для автора навіть люди освічені, вчителі чи керівники-регенти церковного хору, якщо вони не виходили за межі казенної російськомовної

освітньої політики – то люди “малосвідомі”. Це – імператив освіченого українця. Необхідність, справедливість і благородність відродження національної свідомості і безкомпромісне заперечення обрусительства – не піддаються сумніву і обговоренню. Звідки це в ньому – автор спеціально не пояснює. Хоч, здається, у його спогадах позначаються деякі обставини, які, як він сам відчував і розумів, справили вплив на формування його особистості. По-перше, це жива природа, “прекрасне лісове оточення”, степові краєвиди, масиви первозданної цілинної природи, які тоді ще існували: “Я любив нашу гору, любив річку з її прекрасними левадами, тополями, вербами, верболозами, лозами...”. По-друге, це щира органічна музика: пісні матері і старшої сестри, участь у церковному хорі. Але при цьому не згадуються факти прямого ідеологічного впливу, спеціального політичного вишколу. Менталітет автора ніби виростає з землі, іде від ландшафту – просто тобі по О.Шпенглеру!

Особливу, виняткову ролі у житті Д.З.Ляха відігравав театр: “Я жив театром” – цим сказано все. Запис про перебування в Ростові у 1908 р. констатує: “Регулярне об відання театру послужило мені дійсною школою”.

Д.З.Лях змалку дружив з книгою; його супутниками на все життя стали твори Т.Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Б.Грінченка, В.Винниченка. Автор також засвідчує, що на нього сильний вплив справила українська преса. Читання “Рідного краю” Олени Пчілки стало для нього подією усього життя: “Це був перший промінь, що зігрів і збудив всіх щирих синів краю до культурно-освітньої національної роботи серед темряви, що огорнула наші села. Я був охоплений рідною стихією... Кожне нове число вливало мені в душу стільки енергії, бадьорості!”

Знайомство в Ростові (1908 р.) з сусідами по квартирі – студентами з Харкова теж надали нового імпульсу формуванню особистості з непереборним прагненням до духовно насиченого життя: “...Багато від них перейняв хорошого свідомого розуміння про свій край – Україну”.

І все ж загадка залишається. Все зазначене вище здатне відшліфувати вже існуючі прагнення, допомогти їм реалізуватися плідно і цивілізовано, зрозуміти їх чітко і реалізувати ефективно, але – не породити. Д.З.Лях був людиною твердих і ясних (а то й категоричних) суспільних переконань, але не був політиком, навіть можна стверджувати, що залишався аполітичним. У той же час в царині метафізичних категорій, таких як вболівання за долю своєї нації, насторожено-іронічне ставлення до чужинців, співчуття пригніченому селянству, віра у силу мистецтва, його воля залишалася непохитною і незмінною, він залишався невинним українцем, демократом, просвітником. Це – від ментальності, від того, що автор спогадів сам не міг пояснити.

В спогадах зустрічаються штампи, за якими пізнається стиль мислення активіста доби українського відродження: “культурно-просвітня робота національного характеру” “молоді сили села”, “свідомі селяни”, “культурно-освітня робота національного характеру”, “культурно-просвітня праця”, “українська справа”. З одного боку, це може викликати підозру, що в передачі певних подій автор міг бути пристрасним, а отже, необ'єктивним. З іншого боку, це підкреслює обізнаність, компетенцію автора в питаннях громадського і культурного життя України.

Відкриваються спогади Д.З.Ляха історико-географічним описом своїх рідних місць – автор подає цінні свідчення очевидця про природу, ландшафт, історію заселення низки поселень Південної України, переказує спогади старожилів, називає імена примітних осіб, змальовує деталі місцевого побуту, описує втрачені на сьогодні побутові деталі перехідної доби від суспільства патріархально-хліборобського до індустріального.

“Погляд зсередини” фіксує інтенсивне життя південноукраїнського села початку ХХ ст.: тут і революційна агітація, і досить часті відвідини повітового начальства (одного разу навіть губернатор власною персоною пожалував!), меценатство, проживання вихідців із купецьких і дворянських сімей, театральні вистави, виїзд молоді на навчання і роботу в промислових майстернях, присутність осіб, що “заслужили честь” перебувати під наглядом поліції багато іншого. В селі залишали свій слід чимало “панських синків”, службовців, гастролерів тощо. Якщо перелічити усіх, кого за дитинства і юності одного тільки автора спогадів пройшло через одне єдине село Іванівну, то вийде цілий штат вчителів, музикантів, художників, агрономів, лікарів – людей освічених, гордих, змістовних, колоритних. В результаті нашої уяві постає зовсім не той “глухий кут”, як його уявляємо

ми з нашими, власне, дуже бідними знаннями про деталі сільського життя доби світової війни і революції.

Чимало цікавих деталей подається про функціонування Гнедінської сільськогосподарської школи і ремісничого училища, про подвижницьку діяльність видатних діячів Півдня Гнедіна, М.О.Каришева та їх помічників.

Спогади сільського інтелігента доносять до нас деталі, які не можуть не вражати – ні, не екзотикою патріархальщини, навпаки – модерновістю, динамізмом життя покоління сучасників паровоза і поміщицького землеволодіння, Столипіна і жандармерії, церковного засилля і імперії – динамізмом, якого ми не чекаємо від “дореволюційних” часів.

Дивує і вражає та невимушеність, з якою люди на початку ХХ ст. пересувалися на значні відстані, розміри витрат на книги і газети, листування з закордоном. Спогади Д.З.Ляха засвідчують проникнення українського етносу далеко за межі впровадженої в нашу свідомість “сучасної України”: українці на початку ХХ ст. цілими колоніями мешкають, працюють, спілкуються, виявляють свої смаки і симпатії на Кубані, на Кавказі, в Петербурзі – аж до Далекого Сходу; скрізь, де побував автор спогадів, він зустрічав земляків, які його запрошували, йому протегували, його виручали, а то й політично виховували. Здається, в який би куток імперії не закинула б нашого брата українця доля, скрізь від знайде гурт земляків, дістане що почитати по-українськи, знайде можливість розчулитися виставою. Така була інтенсивність “українського життя”. В тому світі мобілізовані в армію під час світової війни солдати і унтер-офіцери мають можливість поселити свої сім’ї біля місця проходження своєї служби. Кооперативне підприємство виплачує своєму працівникові зарплату не тільки на весь час його служби в армії, а й тривалий час після його демобілізації і терпляче чекає його виздоровлення. Як тільки військовослужбовець захворює, його відразу оточує цілий штат лікарів, санітарок, “сиділок”, які лікують його дбайливо, ретельно і серйозно. Все це здається таким далеким, незвичним, не від нашого світу.

Тут публікується перша частина спогадів Д.З.Ляха, яка охоплює найбільш плідний період в житті автора: і сил було більше, і загальна ситуація дозволяла ще реалізувати своє призначення, своє покликання; далі вже йде сумна розповідь про затухання життя під тиском безжальної репресивної машини. Суто приватні деталі життя автора в цій публікації опущені – це біля 25% тексту оригіналу; пропуски позначені як [...]

Д.З.Лях залишив свій слід на нашій землі тим, що низку років працював агрономом і вчителем, будував культуру українського села. Досі зберігаються закладені з його участю села. Досі шумлять сплановані ним лісопосадки. Мабуть, досі живуть його колишні учні, які саме від нього отримали перші уроки грамоти.

### Д. З. Лях. СПОГАДИ ПРО ЖИТТЯ МОЄ

Ой зникнули скоро  
Літа молодії...  
Мов хвилі забігли –  
І щастя й надії...  
(Кольцов-Грінченко)

Народився я у 1887 році 14 грудня по ст. ст. при селі Дібрівці (Велика Михайлівка) бувшого Олександрівського повіту на Катеринославщині.

При маєтку пана Жебуньова був такий хутір, або присілок, що й звався – Жебуньова. Там родились і мої брати, сестри і, певно, й мій батько. Дід, прадід походять з села Іванівки, що на р. Вовчий, за 30–40 км від Жебуньової, яка теж розташована біля Вовчої.

Початки заселення Іванівки – з року 1775-го. По зруйнуванні Січі Запорозької частина козацтва, з своїми сім’ями, помандрувала у Туреччину і утворила Січ Задунайську. Частина оселилась на Тамані, Кубанщині. На Запорозькі степи линула решта козацтва і селянства, що тікали від панів і різних польських та московських гнобителів.



*Д. Лях у козацькому вбранні.  
Фото 1911 р. Хашурі (Грузія)*

Упоравшись із Січчю, тоді ж цариця Катерина повела скажену колонізацію запорожських степів всяким збродом: німцями, чехами, татарами, греками, болгарами і ін. роздавала великі землі своїм панам.

Історія утворення Іванівки приблизно така: якийсь козак (старшина) Чигиринець Іван над Великим Яром, що зараз за горою, на північ від р. Вовчої, оселився, завів своє господарство. До його хутора приселявались інші козаки й селяни. Через гору, до річки Вовчої, ганяли на водопій худобу, коні, вівці, поробили прогони, бо скрізь були лісові зарослі: терни, дикі груші, кислиці, лісові дерева різні, а нижче – осоки, верби, лози. Там, де йшли ці прогони, утворились проходи, по яких роками неслись з гори весняні снігові потоки води, а теж під час літніх злив. Від того утворювали поступово поперечні яри, а по них неслась вода потоками, струмками аж до річки. Ерозія поширювалась. Яри збільшувались у глиб, довжину і ширину. Утворювалось безліч ярів, ярків з одвершками, що зараз на очі нам бачаться.

Річка Вовча тоді була широка і глибока, вся охоплена природньою деревною рослинністю. З півдня – цілинний степ, озера, оточені непролазними тернами, вербами та лозами. Дикий степ, степ і могили. Коли поселенців збільшилось, через кілька десятків років, почали селитись уже понад річкою. Спочатку з західної сторони, на вищих місцях, а далі – на схід довгою смугою попід горою. З півночі – гора, з півдня – річка.

У 1840 році була збудована велика кам'яна церква, а до того була невелика дерев'яна, яку було розібрано, і на цій місці засновано нову велику.

“Проїшли” роки, і с. Іванівка, яка одержала й назву від засновника першого, Івана Чигиринця, – розляглась на 10 верст. З західного кінця крайній селянин – Гречка, а на сході – Бечка. Така була й поговорка: “Від Гречки до Бечки тягнеться Іванівка”. Так мені розповідали столітні діди: Мищенко, Чорний Степан, Дзюба і ін. про Іванівку.

Коли мені було 3–4 роки, вся сім'я наша переїхала у Іванівку.

У пана Жебуна було два сини, які десь вчилися у вищих школах. Часи тоді були неспокійні. Студентство більшістю було пройняте революційним рухом – народовольством. Сини Жебуньова були замішані в таємних революційних організаціях і були заарештовані; наїхали жандарми, і на маєток пана Ж. здійснено трус. На старого п. Ж. це так уплинуло, що він себе застрелив...

Жабунька згодом продала свій маєток і кудись виїхала зовсім. Всі, хто був і працював біля панського двору або на землі панській, мусили розійтись, якийсь купець Молодцов, що придбав цей маєток, не дозволив там жити людям, і ті хатки, будівлі поселенців поступово зруйнувались, а люди повиходили у ближні села. Так і мій батько перевіз своє господарство до Іванівки.

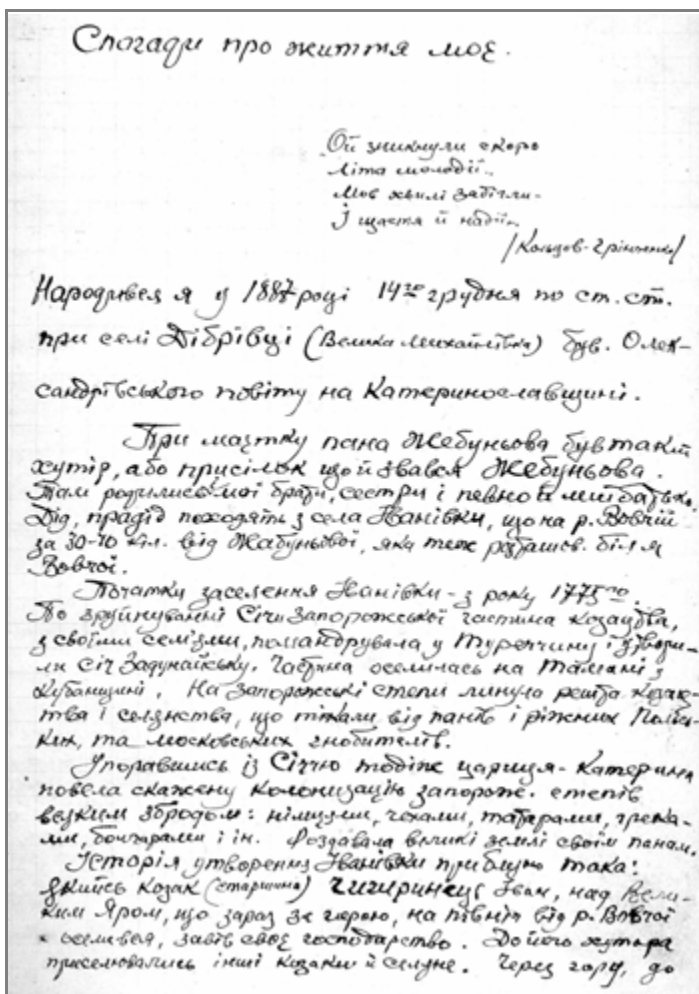
Куплена була хата у селянина Миколаєнка Якова, дали земельні наділи на чоловічі душі, десь до 10 десятин, і батько розпочав господарювати в Іванівці.

Про батька треба згадати і про діда. Дід мій Петро, розумна і дотепна була людина, як переказувала мати моя. Був у війську, мав якийсь чин писарський. Я пам'ятаю, ще довго

хоронила його шпага. Певно, десь у 30-ти роках життя він осліп. Пан Жабунь його поважав, справив йому господарство і вже майже невидючого оженив на якійсь далекій родичці. Про бабу мою мати відкликається незадовільно: якась була зла, недобра, з дворянського кодла. Як діда, так і баби я не знаю. Дід мій, як казала мати, гарно грав на скрипці і співав. Тим і розважав своє горе, будучи сліпим. Батько був письменний, але небагато. При дворі Жебуня був він якийсь час отаманом (прикажчиком). Мати моя походила із с. Тимирівки, родом з Білоконів, з доброї заможної сім'ї.

Про переїзд у Іванівку я трохи пам'ятаю. Це було в роках 1890–1891. Один випадок трапився при переїзді: коли переїздили степ, біля маєтку п. Инжечека (грека) перекинулось велике корито (ясла такі) з курми, і кури повискакували і пішли по цілині, між тирсою, а ми, діти, їх ловили. Ось цей мент у моїм дитинстві добре запам'ятався у голові, що й досі це згадується виразно.

Батько щось не дуже дбав про покращення господарства. Жили ми досить вбого. [...]



Перша сторінка спогадів Д.З.Ляха

На ці бали запрошувались гості з села і околиці, головню тодішня інтелігенція, та значні особи: земські начальники, пристав і хто до цього мав бажання і поняття. Були охочі побувати на цих бучних вечорах-балах і місцеві більш-менш свідомі селяни.

Що виконувалось на цих балах? Хорові речі: пісні українські і російські. Привозили з Явецької (Дібрівки) оркестрик сліпих музик-явичан. Він складався з 2-х скрипок, баса,

Ось мені вже 7 років. Перед цим відбувались в селах "лжеторжества": Цар Микола II коронувався... Во "дива" було! Муштри, гуляння, пияцтва, галасу, ілюмінацій... Якраз, згадую, кінчали будувати нову земську школу: красива, як писанка стояла під горою, на площі. І на 7–8 році – я вже школяр.

Вчитель мій був Ширяєв Микола Васильович, а другий вчитель – Євдокія Серапіонівна, прізвища не пам'ятаю. Все зодягалась в українське вбрання і була якась вражлива, приємна – гарна. Одного разу вона заснула сном летаргічним і щось аж на третю добу прокинулася. Микола Васильович, кажуть, був дуже багатого купця син, пішов на село працювати по своїй ідеї. Тоді йшло багато, навіть панських синків, на село, в народ. Цей учитель дуже цікавився більше працею позашкільною. Він організував великий народний хор з селянської молоді і дорослих охочих чоловіків. Влаштував концерти, вечори (бали тоді звались).

корнета, кларнета. Грали вони добре марші, вальси, модні танки, які в ті часи були прийняті на вечорах, балах та весіллях.

Моя сестра Ганна була в Ширяївськiм хорi провiдною спiвачкою, бо мала чудовий голос i здiбнiсть до спiву, то вчитель i мене любив i вводив в середину школи, бо цi ж бали влаштувались звичайно в школі.

Тiльки рiк мене вчив Ширяєв. Пам'ятаю, наостанку зробив бучний, широкий вечiр-проводи для свого хору. Швидко й виїхав. Казали, що поїхав кiнчати унiверситет. Бiльш про нього нiчого не було чути. З пам'ятi про нього – це у сестри фотографiя хору. Всi дiвчата, хлопцi i чоловiки в українськiм убраннi, навiть сам Ширяєв.

Пiсля його були вже вчителi, все теж руськi: Фигурський, Лимаров, Федулов – нiчого доброго й поганого для села не дали. Для шкiльної науки були гарнi, але справжнi обрусителi, для чого їх i призначали.

Так я вчився. Життя сiм'ї було злиденне. Старший брат Андрiй пішов у науку до стельмаха Курочки, i з нього потiм вийшов тесляр-стельмах на всю околицю. Він був вiд малку кривий на ногу. Старша сестра Ганна мусила кинути (вже тiльки церковний) хор, пішла в найми до попа. Батько не витримав i подався знову до Дiбрiвки i вступив до Молодцiвськiм орендаря, Сидорова Антипа Iвановича, за прикажчика вести сiльське господарство на оренднiй землі. Зразу батько, пам'ятаю, привiз нам багато зерна, i стали краще жити. Батько на зимовi вакацiї взяв мене до себе, i я там бiля нього жив на Рiздвяних святах, бо сам він скучав, а я в нього був любимий синок. Коли прийшла весна, по школі, я поїхав знову туди на все лiто i вже там мав скрiзь охоту гуляти. Рiчка. Водяний млин. З одного боку рiчки простягся великий лiс з вiковiчними дубами, з другого – великий панський лiсопарк.

Я рiс у такiм чудовiм природнiм оточеннi. Батько менi показав місце, де була наша хата, двiр, садок, де я на свiт народився. Там ще чимало було будiвель розвалених. Були i не зруйнованi окремi панськi садиби: сушарня, птахарня, майстернi i iн. Вiд нашої хати лишились тiльки стiни та запушений, у бур'янах, садок. Ми з батьком часто ходили з Жабуньової до Дiбрiвки. Він мене на броду переносив через Вовчу. В Дiбрiвцi була рiдна по батьковi: тiтка Наталка i тiтка Олена. Мiй хрещений батько Григорiй Мудрий та хрещена мати Олена Печерська, дочка дяка. В батька було багато друзiв-приятелiв. Сам хазяїн-орендар – Антип (як його всi звали) жив теж у Дiбрiвках. Був хвацький чолов'яга, не дивлячись на чималий вiк, одружився вдруге (був удiвець) на дуже гарнiй дочцi управителя пана Гладкого – Єлизаветi Михайлiвнi. Мав добрих жеребцiв на виїзд, зугарен швидко розбагатiти, але так загуляв, запив, що скоро й замотався.

Коли менi вже було 9–10 рокiв, кiнчав щось 2-гу групу, батько вже повернувся додому в Iванiвку. Господарював. Мали конi, корову. Збудували нову хату для майстернi брата. Женили Андрiя. Батько, пригадую, був ще здоровий, мiцний, на вигляд гарний, з чорною бородою.

[...] Батько помер всього лише на 45–46 роцi життя. Ховали ми його лютого 2-го дня ст. року 1899-го. Лишилось нас сирiт: старший брат Андрiй, сестра Ганна, Олена, я i найменший братик Митрофан.

Мати. Матiр свою я дуже любив. Ще маленьким любив сидiти бiля неї в сiнях, коли вона вишивала або шила що i спiвала гарних рiдних пiсень. Особливо лишилась у моїй пам'ятi пiсня про чайку. “Ой, горе тiй чайцi, чайцi небозi, що вивела чаєняток при битiй дорозi...” Ще багато спiвала вона журливих прекрасних пiсень. А я, мале, сидiло i все вдивлялось у її лице, очi, на яких видко було сльози.

Вiд матiнки сестра Галя перейняла любов до пiснi i, як згадував, була найкраща спiвачка у церковному хорi. В Пилипiвку до сестри ходили на досвiтки кiлька кращих подруг. Вишивають та спiвають колядки i щедрiвки, щоб спiвати на Рiздвяних святах: “Ой, дивнеє народження”, “Як царiв рiд засмутився”, “Добрий вечiр тобi, пане-господарю”, “Ой у Єрусалимi рано задзвонили” i iн. Я дуже любив їх слухати, i коли на Рiздвяних святах скрiзь розлягались спiви колядок дiвчат i хлопцiв, це для нас малих була величезна радiсть.

Коли не стало батька, провiд у сiм'ї взяв старший брат Андрiй. Він iз своєю дружиною жив у своїй хатi, а ми жили у старiй. Ганна часто була у наймах або влiтку ходила на поденнi роботи до баштанникiв.

Слiд трохи змалювати нашу стару хату. Це була досить чимала будiвля, вся плетена. Як у старинних хатах, з великим сволоком, що своїм кiнцем виходив на пiвдень пiд стрiху, де

зроблено піддашок. Із заходу і півдня велика призьба. Димар теж племений, широкий, у основі (в галані вже) справжня кабиця, де влітку варять куліш, галушки, вареники і ін. Над кабицею дірка (димохід), з неї виходе дим, що йде з хатньої печі. Коли потрібно, дірка ця (зв. верх) затикається каглою. Увійшовши – сіни. Праворуч – двері до хати. Прямо – дверці у так званий чулан. Над хатою і над чуланом стеля (і горище, звісно). Над сіними стелі немає, прямо під дахом. Тут же, в сінях, завжди стоїть хороша драбина для користування горищем. Всередині хата поділена на велику, де виходе челюсть печі з комином, і малу хату, де зроблено піл, напроти припічок і піч (черінь), де зимою ми, малеча, з мамою спали. Коли глянеш на цю будівлю знадвору, то це була типична старинна українська хата. Їй тоді вже було до ста років. Певно, вона будувалася на початку заселення Іванівки.

Я продовжував ходити до школи. Старша від мене сестра Олена йшла вперед на два роки.

Роки йшли, ми більшали. Я ще тоді чував, що деякі з добрих охочих учнів, ще коли був до Ширяєва вчитель Любченко Олизар Семенович, так з його заходів пішли вчитись до Ремісничої школи. Школа та дала освічених юнаків, що пішли по спеціальності майсерень, на залізницю, а деякі тримали додаткові іспити і були народними вчителями.

Ось у моєї сестри Ганни і брата Андрія з'явилася думка віддати в школу і мене, коли добре закінчу початкову школу. Якраз мені вперше довелось кінчати школу на 4-м році, бо до цього земська школа, а теж дівоча парафіяльна, були тільки з 3-річним навчанням. Отже мені так мої рідненькі й сказали: “Вчись, Даня, і ми повеземо тебе далі...” Я, згадую, над цим задумався, і так мені захотілось бути добре освіченим і з “мужичества” вийти. Велику роль у зміні мого життя й здійсненні моїх прагнень відіграла моя сестра Ганна. Вона зовсім відрізнялась від звичайних дівчат. Самотужки вивчилася письма, коли ще до хору ходила. Дякуючи доброму голосу і вмінню співати, а далі виконувати комічні ролі у виставах, вона, як кажуть, вибилась у люди. Скоро їй добрі люди допомогли стати зав. чайною, які в той час відчинялись по селах так званими “обществами трезвости”. Ці чайні, можна сказати, провадили корисну роботу на селі. Громада й у Іванівці для цього відпустила великий будинок, де крім чайної, уміщалась і земстка бібліотека-читальня. До чайної передплачувались журнали: “Киевская старина”, “Нива”, “Русский паломник”, “Вокруг света” і інші. Селянин чи прохожий зміг випити задешево чаю з цукром, купити дешево бубличків. Сестра їх закупляла цілими партіями, і я любив ними ласуватись. В чайній стояла якась “музика” під назвою “Стелла”. Вставлявся металевий кружок (платівка), заводилась пружина і, відсунувши ручку ричажка, чулись приємні звуки: вальса, марша, польки чи пісні. Це розвага для одвідувачів чайної.

Швидко після переходу сестри в чайну я майже цілком перебравсь туди, бо тут же поруч була і школа. У поміч сестрі була молодша сестра Олена. Відтак життя наше пішло на краще. Пройшло років зо два, і я вже закінчую школу. Готуюсь до вступу в школу Ремісничу, що знаходилась від Іванівки верст на 35. Щоб краще підготуватись, сестра віддає мене до репетитора, який закінчив цю ж Ремісничу школу, – Козленка Митрофана Антоновича. Людина досить культурна, яка займалась громадською кооперативною роботою на селі. Був він під доглядом поліції, бо перед цим просидів рік у Катеринославській тюрмі. За участь у якійсь політичній організації. Отже я й пішов до нього в науку, щоб краще засвоїти і розвинути перші необхідні знання за курс 4–5-річки.

І ось по осені 1901 року я їду, вкупі з іншими товаришами, вступати до Ремісничої школи. Та виявилось, що я занадто малий і фізично слабкий. Мені йшов 14-й рік.

Мене до цієї школи не прийняли. На щастя мос, тут же біля Р.Ш. була школа сільськогосподарська, про яку ми не знали і яка не цікавила селян, бо була “хліборобська”, “мужича”.

Коли я сумний приїхав додому і згадав своїм про сільськогосподарську школу, то мені пораяли зразу ж подати прохання до цієї школи. Зі мною погодивсь поїхати мій товариш Сашко Величко. На іспитах ми витримали, і нас прийняли до школи.

Десять з половини вересня мали поїхати вже зовсім до школи в Гнидину, що зараз по лівий бік Вовчої біля великого села Покровського.

Про школу, про навчання в ній мова буде далі.

Зараз трохи треба пригадати про мої особисті нахили до культурного, так би мовити, душевно-вразливого, хорошого, радісного поклику ще в ці дитячі молоді роки. Певно, моя родинна обстановка та прекрасне лісове оточення, де я родивсь і потім знову кілька років

проживав з отцем, заклали в моїй душі і серцю перші ознаки естетики і любові до природи, музики, співу, і взагалі гармонічно все це поєднувалось в моїй голівці в перший період дитинства 10–13 р. Я дуже любив слухати гру на гітарі моєї сестри Галі, коли вона під акомпанемент її співала пісні: “Ой, піду я лугом – лугом долиною, чи не зустрінуся з родом-родиною”, “Ні, мамо, не можна нелюба любити!”, “Ой, зацвіла червона калина” і ін. Вже на 12 році я грав на гітарі простенькі речі.

Я любив нашу гору, любив річку з її прекрасними левадами, тополями, вербами, верболозами, лозами. Я любив слухати здалека співи пташок, щебетання соловейків. Я був пастушком цілої сотні гусей, які ганяв пасти за гору, аж до Великого Яру. Раненько мати будить, щоб до спеки попасти, а коли обідня пора – гнати їх до річки. Женеш, попасуєш і з гусенятами розмовляєш. Співаєш яку пісеньку до них. Стрибаючи по ярах, спускаєшся в них у долину.

В мене було два товариші: Сашко Величко і Макар Павленко. Років нам з 8–9, ми вже біля дяка Бориса Івановича Охотникова, співаємо завжди в церковних відправах. Наші голоси були дзвінкі. Співали, певно, добре, бо вже на 10–11 році нас залучили до великого хору, що співав на лівім крилосі, яким керували учні Ширяївські – Максим Пашко та Павло Миколаєнко. Співали ми у альтовій партії під проводом Марка Рубця. Хор був церковний, інших завдань у нього не було, бо керівники-регенти були люди малосвідомі. Але участь у церковному хорі все ж мені була корисна: я привчався до нотного співу, вироблялась у мене співока здібність. Та церковні співи були дуже хороші. Виконувались речі славних композиторів: Бортнянського, Турчанинова, Симонівського, Левандовського, Веделя і ін. До самого від'їзду до школи я не покидав хору. Це була єдина розвага в ті часи – як для учасників хору, так і для парафіян, які вистоювали довгі відправи і з великим піднесенням слухали наші хорові співи, а в кінці звичайно окремі концерти на слова біблійного поета, співця, псалмопівця – царя Давида: “Блажен муж”, “Вскую мя отринушесья”, “Бог – богов”, “Благослови душе моя”, потім: “Слава в вишніх Богу”, “Радуйтеся людіє”, “Плотію уснув”, “Днесь Христос” і ін. Як прекрасно, чисто, непринужденно, просто, природньо виконували соло солістки-дівчата або хлопці, чоловіки. В пам'яті моїй схоронились перші мої враження від співів цих концертів, і вони стали в основу дальніших моїх прагнень вчитись музиці і співу, чого я при всіх періодах свого життя і намагався.

### **Школи для селянських дітей: Гнидівська Реміснича (технічна) і Гнидівська Сільськогосподарська**

Жив у Гнидині якимось пан Гнедін. Людина на ті часи ліберальна, з поглядами на гуманність. Коли було утворено земство, то такі землевласники, як Гнедін, барон Корф, Куш і ін. повели по селах просвітню роботу серед селянства. Гнедін ще до 1887 року, тобто до року мого народження, на свій кошт збудував у своєму селі Гнидині хороший 3-поверховий будинок, окремо для майстерень приміщення, квартири і ін. службові заклади. З погодження міністерства утворив прекрасну, добре обладнану школу, що звалася : “Гнединское ремесленное училище”. Школа була на той час хороша. В ній вчилися селянські діти, здебільше на державний кошт. Вона давала фахівців нижчої кваліфікації. Приймались туди більш доросліші діти, фізично розвинені, і провчившись 4 роки, – виходили вже цілком дорослі юнаки і йшли у ковалі, слюсарі, механіки, кресленники, і охочі і здібніші до науки добували право на народного вчителя або йшли до середніх технічних шкіл.

Десь у 1898 році вихованець і спадкоємець Гнедіна професор Каришев Микола Олександрович за прикладом свого батька (був взятий за дитину) на свій кошт побудував великі будівлі за селом, в степу відвів площу землі у 200 дес. понад річкою Вовчою і з погодження Департаменту хліборобства відчиняє школу хліборобну, що мала назву: “Гнединская сельскохозяйственная школа 1-го разряда” з 4-річним терміном навчання. Збудувавши, за своїм планом, школу, передає її в державу і за своїм проводом здійснює план діяльності її. Укомплектовує штат вчителів-вихователів, обладнує школу необхідним майном та устаткуванням. Тут і велика бібліотека, фізичний кабінет, лабораторія. Майстерні: теслярсько-стельмахова, ковальсько-слюсарська. Стайні для коней і корів. Зразкові свинарники і взагалі все що було найпотрібніше.



Коли я вступив до школи, то якраз вона була вперше заповнена по 4-х курсах. Був перший випуск у 1902 році. М.О.Каришев в учбовий період року знаходився в Москві, був професором політекономії при Московському сільськогосподарському інституті, що був перетворений з Петровської академії. Він був людина дуже добра як для нас, так і для села, якому відпустив багато землі. Увесь час свого життя він був попечителем нашої школи, а теж і ремісничої. На літо він приїздив додому у свій маєток з сином Миколою і донькою. До сина приїздило багато студентів, його товаришів по університету, бідних, що не мали притулку.

В перші три роки існування школи душою її був викладавець спеціальних дисциплін – Шаригін Дмитро Макарович. Я його вже не застав. Об ньому щиро відкликаються учні і вчителі, що були при ньому. Він був син багатого батька. Закінчив Московський сільськогосподарський інститут, був народоволець. Його Каришев переконав працювати на село і залучив провідним вихователем до своєї школи. Школа через його турботи набрала прекрасного вигляду і мала зразкову постановку навчання як теоретичного, так і практики по всіх галузях сільського господарства. Це не було яєсь “казенное учебное заведение”. Це була школа селянських дітей з більш-менш демократичним ладом, на зразок вільних шкіл, що вже існували за кордоном. Як Каришев, так і його попутчик Шаригін намагались іменно надати їй такий характер, щоби виховувати спеціалістів нижчої кваліфікації, агрономічних співробітників, громадсько-кооперативних діячів села.

Управителем школи був Смирнов Андрій Антонович, друг Каришева, залучений до цього діла як людина високої агрономічної освіти з Петровської сільськогосподарської академії. Це людина була дуже добра і приємна для своїх вихованців і незмінно стояла на чолі школи до самої революції, поки ця школа і існувала. Шаригін же пішов на широке поле діяльності агрономічної. Тоді якраз земство вводило так звану “общественну агрономію”. І його закликали Міністерство хліборобства на посаду губерньського агронома. Уже на 4-м році існування школи його вже не було. Департамент наслав учителів вже по своєму підбору, що закінчили середні сільськогосподарські школи. Деякі з них були прапорщики і вже люди типу чиновників, але Каришев і Смирнов продовжували стару традицію і негідних вихователів усували.

На час мого перебування в школі були вчителі-вихователі добрі, це: Фіалковський Григорій Павлович, Мальцев Яків Ілліч, Шерстюк Хома Григорович, Васильїв Андрій Васильович, Козаков Степан Кузьмич, Смирнов Андрій Антонович (він же управитель), Курепкин Василь Григорович, Михайличенко Михайло Семенович, Шакловський Омелян Іванович і Федір Іванович (агрономічний староста).

На протязі осені, зими і весни провадились більш теоретичні навчання в класах, кабінеті та лабораторії. Влітку – роботи практичні: в полі, огороді, саду, пасіці, біля шовковиків, а теж чергування по стайнях, свинарнику. Ми самі доїли корів, робили на молочарні різні гатунки масла, сиру. Весна і літо – це збирання колекцій по зоології і гербарій по ботаніці.

По теорії проходили: в перших 2-х курсах – науки загальноосвітні. В 3 і 4-м – більш спеціальні: рільництво, садівництво, виноградарство, лісництво, бджільництво, шовківництво, геодезія, сільськогосподарська політекономія. Скотарство, конярство, свинарство, вівчарство і короткий курс зоотехнії ветеринарії.

Всі підручники, різне приладдя було, звісно, шкільне, і його було досить. По суботах часто влаштовувались літературно-вокальні вечори: декламації, співи, музика і танки, а теж вистави.

Вже з 2-го року я почав брати участь у шкільних “спектаклях”, виставах. Школа була хлоп’яча. Ролі жіночі, дівчачі виконували учні-хлопці, що мали вигляд дівочий і тонкий голос. Виставляли здебільше українські п’єси, як: “Дай серцю волю” Кропивницького – я грав роль Марусі, “Назар Стодоля” – Стеху, “Безталанна” – Параску, “Невільник” – Оксану і ін.

Коли приїздили до Каришева та Смирнова багато молоді, то влаштовувались великі мішані концерти, бо щоліта приїздив артист музика Тезавровський Іван Сергійович, що потім одружився з дочкою Смирнова Марусею. Мила, щира душа! Він умів зорганізувати великий хор з учнів, курсисток, бурсаків, студентів, вчительських дружин, і на концертах виконувались хороші народні речі композиторів Лисенка, Даргомижського, Чайковського і ін.

В такій прекрасній обстанові, в такім оточенні почались перші роки мого юнацтва. Вакації були тричі на рік: на Різдвяні свята з 20 грудня по 7 січня (це все ст. с.), Великодні – два тижні і осінні – місяць вересень.

Десь на 3-м курсі я був, як моя люба сестричка Галя виходила заміж за писаря волосного Кравченка Льва Опанасовича. Я їздив, звісно, на весілля в Іванівку і був старшим боярином у сестри. Далі Левко працював за волосного писаря у Туркенівці, Успенівці, і під час вакацій [я] бував у них в гостях.

Ось, пам'ятаю, війна на Далекім Сході. Пішли різні патріотичні кампанії. Нашій школі Департамент хліборобства надіслав складні сушарні, і ми сушили капусту, моркву, картоплю для війська.

На ці ж приблизно часи підходила і революційна хвиля, що захопила і нас юнаків. Студенти, що сюди наїздили, залучили нас у таємні гуртки. Була утворена таємна друкарня для відбитку прокламацій-листівок. Пам'ятаю, були витиснуті на цій друкарні (шипирографі) книжечки з революційними піснями, що мала назву з малюнком: "Один с сошкой, а семеро с ложкой".

В ті часи у пошані був піп Гапон, і кожен з нас придбав портрета з нього. Але після з'ясувалось, що він був схований провокатор.

Крім цього, дружина нашого вчителя Мальцева вчилась десь аж у Швейцарії, була членом революційної організації за кордоном. Вона привозила різну літературу і прокламації, друковані на шовкових тканинах, які підшивались за підкладкою одижи і таким чином перевозились через руський кордон. Ми їх гуртом читали десь у лісі або на острівцях річки.

Та я ще був досить молодим, і революційна справа мене не захоплювала. Мало цікавились цим взагалі мої товариші. Більш цікавились своїми заняттями у школі і художньою роботою: музика, співи і аматорські вистави.

Був у нас один учень Круть Петро, що добре малював і цим дуже захоплювався. З 2-го курсу він перейшов в якусь художню школу в Київ. Але щоліта він приїздив до нашої школи, не міг забути її. От цей Петро почав малювати художні декорації для сцени і взагалі обладнувати сцену.

Була в нас велика клуня, з високими стінами, з 4-ма дверима, дуже прихожа для літнього театру. В ній на літо робилась сцена, досить простора, пристосована цілком для влаштування вистав. От там ми з Крутем творили велике діло: провадили оформлення сцени. Я в нього був помічником: варив клей, фарби, ґрунтував полотнища і підносив, подавав що потрібно. Велике приміщення клуні змогло вміщати багато публіки, яка запрошувалась з Гнидини, Покровської і навіть з ближчих сіл околиці. Ці вечори були, звісно, неплатні.

Моя участь в цій, так би мовити, художньо-мистецькій роботі, як аматора, заклала в мене перші початки, перші нахили і поривання до театральної роботи, яку я не кидав на протязі мого довгого різноманітного життя у всіх його періодах, про що згадаю і далі.

Я ще хочу нагадати про одну сумну подію під час навчання в школі, а власне: смерть і похорони нашого дорогого основоположника, почесного попечителя проф. Каришева Миколи Олександровича, який помер у Москві, і тіло його перевезено в Гнидину десь при кінці 1904 року (пізньої осені), коли я вже був на 4-м курсі.

Записую так, як воно було. Його друг, наш управитель А.А.Смирнов, одержав телеграму про раптову смерть професора. Здається, А.А. негайно поїхав до Москви, де відбувались жалобні процесії над домовиною покійника. Далі повідомлялось, що тіло М.О. буде перевезено на Україну і поховане буде у Гнидівській церкві, в нижнім поверсі у родинних склепах, де покояться предки Гнедіних.

Наша школа, [а також] ремісничі готувались до зустрічі тіла М.О. Не згадаю числа і навіть місяця, коли ми, учні, вчителі, все село Гнидина, представники шкіл, установ і селянство с. Покровського і околицьких близьких хуторів, йшли густими лавами на ст. Мечетну, що знаходиться на відстані 3–4 верст від нас. Поїздом, що йшов на Бердянськ, у причепленому в кінці вагоні прибула домовина небіжчика М.О.Каришева. Говорили, що тіло його було заморожене і воно не втрачало свого вигляду до самого кінця похорону.

Знято цинкову коробку, труну винесено з вагону і поставлено на спеціально виготовлені мари. Домовину було вкрито вінками з жалобними стьожками, квітами. Не можу пригадати, чи були церковні відправи, але тут же, на станції, була влаштована

коротка жалобна маніфестація. Не згадаю, хто казав промови над домовиною з сторонніх. Згадую, що був пристав з поліцаями, і не дивлячись на це, наш шановний вчитель Мальцев Я.Іл. сміло виступив з промовою спочатку про небіжчика професора як людину науки і доброго громадського діяча на ниві народної освіти. Сказав, що сотні вихованців його і його отця не забудуть до смерті ці дорогі імена. Поряд з цим, захопившись, завзято висловився проти душіння свободи, проти ганебної реакції і розгулу чорносотенців, які в ті часи, під захистом поліції, жандармів робили своє ганебне діло з погромними лозунгами: “Бий жидів, крамолу, мазепинців, поляків!” Пам’ятаю останні його слова: “Та ще повернеться воля на Україні, ще блисне...” – але пристав відтяг його від домовини. Не згадаю всієї його промови, бо стояв далеко і був ще не дуже розбірливий, але пам’ятаю, як наше вчительство і учні вітали Я.Іл. за його щире, вільне слово над домовиною.

За цим учні, вчителі взяли на плечі домовину, і повагом жалобна процесія посунула на село. Довго несли, і народу все збільшувалось. Перейшли Покровську, міст через Вовчу, с. Гнидину; за селом донесли до нашої сільськогосподарської школи, обнесли домовину навколо центрального будинку і проти головного входу, проти парадного ганку мари поставлено, і тут була влаштована почесна жалобна поминка: виступали його друзі, почитателі з короткими промовами на честь і пошану професора. Від учнів з нашого випускного курсу був висунутий кращий учень – Панченко Купріян Олександрович, який з’ясував всі великі послуги, велику працю, благодійність в справі заснування школи і турботи його до кінця свого життя у здійсненні намічених ним завдань. Далі похоронна процесія пішла назад, домовину занесли учні Ремісничої школи у двір, і проти головного будинку також було віддано небіжчику останню пошану, і недалеко, поруч тіло занесено в церкву, де провадились панахиди і всі церковні обряди.

З Москви разом з домовиною прибула група вчених, друзів і рідня: донька з зятем і син – студент Микола. З професорів, пам’ятаю, був професор бджільництва Кулагін, письменники Немирович-Данченко і Короленко, інших – [не] згадаю. Похоронні відправи відбувались на 2 дні, потім тіло покійника було перенесено в нижній поверх, знайдені і відкриті у стіні склепи з похованими прародителями і тут встановлена домовина проф. М.О.Каришева і замурована. Так поховали ми, учні, вчительство і громадянство села, незабутнього громадянина проф. Каришева Миколу Олександровича. Пам’ять у нас, його вихованців буде схоронятись, поки й живемо.

Батька його, старого Гнедіна Дмитрія, щорічно ми згадували, обидві школи, на Дмитра 26 жовтня по ст. ст. День цей був святковим, давали добрі обіди. Ім’я його шанувалось в школі і відбувались урочисті церковні служби в церкві. Як же шанували далі ім’я Каришева, я вже не можу знати, бо в серпні 1905 року я школу закінчив. Крім того, насувалась велика хвиля революції, яка вже нас юнаків, що вийшли вже, як кажуть, “в люди”, так або інше – захопила.

Поховавши свого батька Каришева, ми в останньому учбовому 1904–1905 році продовжували свою науку, але треба ще згадати відбити тут, хоч коротко, про цікаву екскурсію до Полтави і Харкова, яку наш курс провів у травні місяці перед випускними іспитами, під проводом вчителя Григорія Павловича Фіалковського.

З числа учнів, що вступали (24 [чоловік]), на кінець лишилось щось з 20.

Спочатку ми прибули на Полтавське дослідне поле, там ночували. Нас приймав спеціаліст Соколовський. Ми оглядали всі дослідні ділянки, лабораторії, наукові кабінети з колекціями, гербаріями і зразки вивчаючих культур хлібів, трав і ін. Звідти поїхали візниками-фаєтонщиками на Полтавську школу садівництва. В чудовім місці вона розташована. Сад культурний, виноградник, плантації хмелю. Було і тут на що дивитись і повчитись. Побували далі в місті і оглядали цікаві будівлі, сади, сквери, а найцікавіше, це одвідання історико-етнографічного музею.

Заночувавши в садівничій школі, на другий день виїхали до Харкова, дачним поїздом поїхали в Дергачі до Харківської середньої сільськогосподарської школи. Ця школа тоді носила ухил скотарський. Ми з великою цікавістю оглядали породи скоту, способи годівлі і зразковий догляд тварин взагалі. Ночували в Харкові у відчиненій кімнаті вокзалу. На той час Харківський вокзал був один з найкращих у Росії. [...]

Щось більш тижня проїздили. Найкращі враження на мене справила Полтава і вся Полтавщина. Які чудові села в садах, річки, розкішна природа! Одіж полтавців, рідна

правильна українська мова, пісня, взагалі різниця проти степової і слобідської України була велика.

Повернулись і взяли за підготування до випускних (так би мовити, державних) іспитів. Це, звісно, був самий важливий момент шкільної науки: добути атестат після 4-річного навчання. Весна, літо пройшли у готуваннях і триманні іспитів по всіх спеціальних дисциплінах, а також по Закону Божому. На кожну дисципліну давалась певна кількість днів і програма, по якій і йшло готування. На іспитах учень витягав квиток (білет), де визначалась тема за програмою.

До 15 серпня іспити закінчились, і влаштовується урочистий акт. На цьому акті були присутні все вчительство, а теж закликані гості. Управитель робить доповідь, присвячену 4-му випуску школи. Згадано і вшановано пам'ять покійного попечителя школи М.О.Каришева, який щовипуску був присутній, а зараз згадувалось його ім'я з великим жалем і шанобою. Потім нам видали атестати, і був влаштований бучний загальний бенкет.

Атестат права на агронома не давав. Але закінчивший школу міг стати на посаду спеціаліста по різним на прямих сільського господарства. Були такі, що йшли в маєтки панів-землевласників як управителі, помічники їх, лісничими. Земство ще широкої участкової агрономії не заводило, в маєтки в ті революційні часи нас не приймали. Атестат нашої школи давав право на "льготы второго разряда, по отбытию военной службы", і характерно, що в ньому зазначалось: "и освобождается от телесных наказаний навсегда" (!) Коли мені доводилось скуштувати ті "наказання", то я з жалем згадував про це "право" при цараті...

Так довелося поки що кудись вступити, аби заробляти і жити з своєї праці. Деякі (за протекціями, звісно) поступили на залізницю, інші до маєтків, а інші тримали іспити на вчителя. Були такі, що вступили і в середню сільськогосподарську школу на 2–3-й курс. На який шлях ступити, що собі підібрати, буде мова далі.

Ось після 15 серпня ст. ст. 1905 року ми роз'їжджались. Дуже сумно було розставатись із школою і товаришами. Було плачу і ридання! Розійшлись по своїм родинам. Світ – відкритий.

905 рік – рік боротьби селян за землю і волю невдало. Уже з 1906 року почалась скажена реакція, розправа з учасниками в заколотах, страйках, зборищах, петиціях і ін. Я ще не дуже захоплювався революцією. Проте вступив членом "Крест[ьянского] Союзу", приклав підпис на вимогу звільнення з-під арешту лейтенанта Шмідта і взагалі ув'язнених чорноморців-революціонерів. Пам'ятаю мітинг, "хождение" до духовних отців з метою влаштування масової в церкві панахиди по розстріляних робітниках і селянах за діло революції. Але чулося, що вже по селах пішли карні загони поліції, дончаків, боротьба і – арешти. Стало все сумніше на селі... Підняли вгору голови "чорносотенці", члени "Союзу истинно-русских", їхнє гадюче сичання, загрози. Ось пожежі... Кого палять? Дуків-монархістів. Боротьба затаєнна триває далі.

Я кидаю село Іванівку і виїзду раптом до м. Ростова. За допомогою мого добродія лікаря Лисенка П.М. до його брата Миколи Михайловича. Він знаходився в Ростові на Владикавказькій залізниці телеграфістом. Туди вступив з метою піти по службі [залізничного] руху. Він скінчив Велико-Анадольську лісову школу, я – агрономічну. Але треба ж десь діватись. Поїхав я до нього. Вступив до школи телеграфу Владикавказької залізниці, яка за 4 місяці мала зробити з мене телеграфіста. Школа телеграфу. Було нас учнів щось більш десятка. Вчитель був служака (був на пенсії вже) Науменко. Так треба було навчитись "на азбуке Морзе" передавати й приймати телеграми на апараті. Треба було вивчити цілу книжку правил "почтово-телеграфных корреспонденций". Одночасно під час навчання бажані могли працювати кілька годин і на так звані "експедиції" для практики: копіювати (під копірку примірників багато) прийняті великі службові телеграми, допомагати телеграфісту записувати як прийняті, так і передані депеші в журнал. За це учень міг одержати зарплати в сумі 10 крб. на місяць.

Ростовський телеграф був великий, було багато апаратів прямого сполучення: Вороніж–Ростов, Владикавказ–Ростов, Песлан–Ростов аж до Баку, Дербента і т. д. То багато було й телеграфістів. Цікаво те, що всі ці здебільш молоді люди були освічені і прагнули, щоб у вільний час або й під час чергування біля апаратів поширювати знання то читанням книг, одвідувати якісь лекції. Були й такі, що працювали в театрах. Знаю, один виконував навіть роль Демона в аматорських гуртках. Другий вчився на фаготі при

консерваторії, третій був студент художньої школи (художник). Багато таких, яких позвільняли з шкіл як “неблагонадійних”, і вони, пройшовши цю “науку телеграфу”, мусили робити там і заробляти [хліб] насущний.

Така ж доля, приблизно, була і в нас з Миколою Михайловичем: бути телеграфістами. Микола Михайлович була людина серйозна, йому вже було років 25–26. Він дуже працював по самоосвіті. В нього було багато книжок. Щось готувався до Лісового інституту. За 15 крб. на місяць ми, кожний з нас, мали квартиру (одну кімнату) і харчування. М.М. часто носив з молочної ферми сметану у горшечках, яка було дуже добра і поцінна. Так з горем-бідом йшла моя нова наука. Я ще мав колись бути телеграфістом, а М.М. вже ним був.

Ось через 4 місяці я іспита здав і став “кандидатом” телеграфу. Посилали мене в командировку по станціях: “Заречаная”, “Батацк”, “Степная”, “Каяла” і “Криловская”. Це вже в Кубанщині. Але все це не цікаве, нудне і для мене тяжке... Для очей, для здоров’я взагалі втомлююче.

Я прибув до Ростова щось у лютому 908-го р. Перебування в ньому дало мені багато цікавого і корисного, хоч і бідував я гірко і часто. Телеграф цей мене мало цікавив, він був мені навіть осоружний, та й плата мізерна, але я вперше побачив справжній театр. Далеченько, у кінці міста, знаходився так зв. Новопоселенівський театр літнього характеру в саду великому. Кругом робочі скла[ди], а далі селянські пригородні поселення. От в тому театрі шоліта перебували українські трупи: Колесниченка, Глазуненка, Прохоровича і ін. Білети були дешеві. Так за 7–10 коп. я міг у вільний час цей театр відвідувати. Грالی вони добре, так принаймні мені тоді здавалось. Йшли такі речі: “Лимерівна”, “Запорожський клад”, “Циганка Аза”, “Борці за мрії”, “Гайдамаки” і ін. Часто після драми якої – дивертисмент: співи і танки. Ми юнаки захоплювались танками, а особливо чарівними дівчатами, що так гарно танцювали у своїх прекрасних костюмах та віночках, кидали квіти, кашкети. Було розвесело! Звісно, це були трупи “шантрописні”, багато в них халтурства, а проте деякі п’єси виконувались добре.

Першу п’єсу в Ростові я уздрів в театрі “Ротонда” – “Наталку Полтавку”. Грالی ролі артисти з різних театрів, а може, й аматори. Не міг я й по сей час я згадую той прекрасний спів Петра: “Сонце низенько”, який я вперше чув, і враження схоронились ще й досі такі приємні, що після цього я багато бачив в театрах цю п’єсу, а такого співу Петра чути не доводилось.

Захопився я театром і, побувавши на тій або іншій виставі, я цілий день і ніч був під враженням баченого в театрі, виконуючи нудну роботу на апараті, я жив театром...

Десь влітку іду я по місту, звичайно оглядаю афіші, дивлюсь – проїздом через Ростов на три вистави зупинилась українська трупа Саксаганського і буде виставлено: “Суєта”, “Житейське море” і “Хазяїн”. Три класичні п’єси! Радості моєї не було кінця! Як?! Я маю побачити корифеїв української сцени?! При безпосередній участі автора цих п’єс Карпенка-Карого?! Придбав квитки, і ось дивлюсь “Суєту”: в ролі Івана – Саксаганський, в ролі Терешка – Іван Карпович, в ролі матері – Затиркевичка, в ролі Наташі – Ліницька, інших не запам’ятав. На 2-й день йшло “Житейське море”. Тут Іван Карпович виконував роль Крамаренка Стюпи. Ніколи до цього і після мені не доводилось чути й бачити такої натуральної, прекрасної гри. Вистави ці провадилися в найкращому оперовому театрі Асмолова. Публіки було багато, здебільше українці, що там мешкали; певно не пропустили цього рідкого випадку. Вже по тому, як глядачі вітали акторів, як гучними оплесками викликали самого автора після вистави, свідчить про велике задоволення публіки. Ось він, старенький, у цивільнім одязі, з’явився на сцені. “Слава Карпенку-Карому! Слава! Слава! Bravo!” Підносились квіти, тиснули руки великому, невтомному письменнику – артистові української сцени.

Не можу тут з’ясувати і виявити ті надзвичайно прекрасні враження, які так надовго схоронились в моїй пам’яті... І пригадується мені сцена з “Суєти”: за великим столом у великій багатій хаті Брильченків сидить вся сім’я і дядько Терешко з Матюшою своїм. В кінці дії всі починають старинну пісню: “Не журися, мати, не журися нами, ми повиростаєм – розійдемось самі”... Стара мати, надивлюючись на своїх синів, що з’їхались – та і роз’їжджаються... Плаче схилившись на плечі старшого сина Михайла. “Та буде нас, мати, по горах-долинах! Та буде нас, мати, по чужих країнах”. Плач отця, ридання матері... Навіть брат її, кременний Терешко Сурма, і той скинув з очей сльозу. Завіса тихо спадає.

Сцена надзвичайно врочисто-жалібна. В мене молодого юнака сльози полились. Та хіба тільки в мене? Така драма, в цій комедії, не у одного глядача-українця викликала журбу і сльози... Зворушлива це картина! Правда, натуральна, властива українцям з їх родинною любовію і добрими звичаями.

“Житейське море” – протяг “Суєти”. Річ серйозна і правдиво освітлююча життя артистичне і плавання Івана в житейськiм морі. Дуже сподобалась ця п’еса творця її Івана Карповича. Як прекрасно грали свої ролі Саксаганський – Івана і Ліницька – Ваніну! Більш ніде я не хочу ці п’еси дивитись. Довелось мені якось випадково, будучи солдатом, побачити “Суєту” якоїсь трупи “украинских малороссов”. От шантрапа! Мусив з 2-ї дії кинути. Це було в Грузії в Батумі.

П’есу “Хазяїн” я не зміг побачити, бо був на службі, об цім дуже, дуже шкодував.

В Ростові мені доводилось бачити хороші п’еси і опери, як: “На дне” Горького, опери “Ночь перед рождеством” по Гоголю і “Руслан и Людмила”.

Можна сказати, регулярне одвідання театра послужило мені дійсно школою. Це дало мені перші початки уміння грати на сцені та відображати типів за п’есами. Так, це послужило мені в моїй дальнійшій аматорській театральній роботі на селі як зразком, ідеалом у справі розвитку і більш-менш правильній постановці цієї штуки на низах. Я вже тоді міг бачити, де дійсно українська трупа, а де збирання халтурщиків, балаганщина “малорос сов”.

Мені ж було всього 18–19 років. Життя – попереду! В моїй голові укладався план: коли поїду в своє село, обов’язково утворити аматорський гурток і виставляти селянству гарні життєві п’еси і намагатись з простої селянської молоді виховувати, до деякої міри, щирих, свідомих аматорів. Одним словом, розвинути серед селян прихильність і розуміння театального мистецтва хоч в самих простіших його формах.

Але крім цієї (так би мовити) школи мистецької, я охоплений був взагалі українською національною справою. З 1905 року по Україні пішов великий національний рух. У 1-й і 2-й Державних думах утворено було велику українську фракцію. Ця фракція видавала свою щотижневу газету “Вісті з Думи”. У Києві стала виходити щоденна газета “Громадська думка” і “Рада”. Але найперша часопись наша – був журнал-тижневик “Рідний край”, що редагувала його письменниця Олена Пчілка. в Полтаві, а видавець – Микола Дмитрієв. “Рідний край” – це був перший промінь, що зігрів і збудив всіх щирих синів краю до культурно-освітньої національної роботи серед темряви, що огорнула наші села. Я був охоплений рідною стихією... Кожне нове число вливало мені в душу скільки енергії, бадьорості! Справді! Скільки різних газет, журналів, видань було руських! І жодної часописі української... Все було заборонене. І хоч після 905-го р. пішла реакція, а проте вона вже не в силі була зупинити той великий національний рух, що охопив Україну. Одне, велике діло творила наша незабутня письменниця Олена Пчілка (яка породила і виховала для краю доньку, славетну поетесу Лесю Українку). Так завзято і уміло зорганізувала сили навколо часопису “Рідний край”. На місцях навколо журналу скупчувались читачі і прихильники і ширили національну свідомість серед громадянства. Так було і в Ростові. Я був знайомий з гуртком студентів-українців, що вчилися у Середній технічній школі. Цей гурток купчився навколо журналу “Р.К.” і поширював його серед земляків. Деякі студенти співробітничали в ньому. Певно, гурток цей сприяв тому, що журнал і деякі ін. видання українські продавались у одній великій книгарні, де я і діставав собі. Виданням першої чисто української часописі “Рідний край” покладено було основу дальнішого розвитку української національної популярної преси.

Роки 906–907 – це були ще революційні. Хоч і сказано працювали жандарми, поліція та козаки донські. А проте робітники провадили мітинги, зборища. Ось збереться кучка молоді і робітників, ось вже з’явивсь невідомий “оратор” і – прокламації з червоними печатками таємного підпільного революційного комітету вкрили вулицю. Промови, вигуки... Але голос: “Козаки, козаки!”... По мостовій на конях патлаті дончаки... наскочили на людей і малахаями по чім попало... “Разойдись, стрелять будем!” Кіньми так і топчуть. Розігнали тут. Глянь – он вже в саду велика товпа: “Товарищи! Смело стойте, стрелять не смеют! До здравствует свобода, революция! Пойдем массою к градоначальнику, требовать будем освободить арестованных товарищей за наше дело!” Товпа масою суне по Большой Садовой до градоначальника, але сильний загін кінноти... Врізались в ряди демонстрантів:

ляскання нагаїв, крики, прокляття! Тут же меткі шпиги чинять своє ганебне діло, а за ними жандарми – арешти. Боротьба...

Такі це були часи. На заводах, майстернях, фабриках звільнення “неблагонадійних” робітників.

Ось по службах ВЛК\* залізниці пішло скорочення штатів. Я, кандидат телеграфу, тимчасово був звільнений. Місцеві кандидати могли ждати, поки покличуть. Мені ж не одержувати платні на прожиток було неможливо. А Михайлович Микола кілька місяців назад по заяві був закликаний до лісництва на Київщині і вступив туди лісничим. Отже, кар’єра його на залізниці обірвалася, його тягло в ліс, а мене – в поле.

Дуже бідував я без свого добродителя М.М. Часто не було копійки за душею, не те що в театр, а і їстоньки не було за що купити, хоч кидайся під поїзд. Та доля до мене була не зрадлива. Знайшлися добрі люди, що допомогли в моїм скрутнім стані. Був товариш, такий же безправний телеграфіст, що підгодував мене, бо матінка його служила на пароплаві вборщицею і своєму єдиному синкові привозила хліба і різних ласощів, які вона там якось здобувала у багатих буфетах на пароплаві. А коли я підстудився і захворів, то другий товариш Мишко Пашенко дізнав про моє тяжке становище, приїхав зі своїм батьком (він був драгаль, мав свого коня), забрав мене до себе, і там я довго лежав у гарячці, а таки вичухавсь і жив там у них до кінця. Там же у Пашенків були на квартирі і три студенти-українці з Харківщини, їхні земляки, з якими я заприятелював і багато від них перейняв хорошого свідомого розуміння про свій край – Україну. Отже я, знаходячись в такім колі освічених людей, користуючись журналом “Рідний край” та газетою “Рада”, а також українською літературою, як твори Шевченка, Кв.-Основ’яненка, Грінченка, Виниченка і ін., виявив у своєму серці світлі ідеї до праці і боротьби на культурно-просвітній ниві за рідне слово, пісню, школу, а від цього за кращий добробут свого народу. І пробувши щось більше року у цій “непевній” “командирові”, я примушений був врешті її закінчити. З дому брат надіслав, щоб їхав туди. В Іванівці стало жити більш-менш спокійно, і розпрощавшись з Ростовом, товариством, полинув у своє село. Це вже мені пішов 20-й рік. Юнацький період життя – кінчається [...]

І от я знову в своєму селі Іванівці. Я знову на Україні. Весняна пора. Ожила природа. На серці веселіше. Кріпнуть сили молодії, а з ними з’являються приховані мрії і надії.

Іванівка – самий далекий куток бувшого Олександрівського повіту (тепер Запоріжжя). Тут стикалися чотири повіти Катеринославської губернії, а саме: Олександрівський, Павлоградський, Бахмутський і через річку – Маріупольський.

Після революційної хвилі 905 року все притихло. Не обійшлося, звісно, без терору і в Іванівці. Було арештовано душ 40 по доносу своїх “чорносотенців”: лікаря Лисенка А.М., селян, вчителя, які були в списках членів “Крестьянского Союза” і виступали з промовами на сходах і зборищах. Потримали їх при повітовій в’язниці щось місяців зо три і випустили. Кожен зайнявся своєю працею, потроху все влаштувалось.

На час мого повернення село мало чим змінилося. Не поширилось, не помітно нових садиб, будівель. Економічний стан селян-хліборобів взагалі був незадовільний. По маніфесті царя селянство сподівалось було земельної реформи. Перша і друга Думи мала своїх депутатів, які іменно домагались передачі селянству землі Держфондів та поміщиків. Але ж по благословенню того ж царя це представництво селянське було заслано в “места не столь отдаленные”, а ті дві Думи були протого-напросто розігнані. Аж ось на обрії держави з’явився стовп-реформатор міністр Столипін. Щоб показати народу, що цар піклується за нього, він самим нахабним чином береться за покращання економіки хліборобів. Столипа цей (надзвичайного розуму чоловік!) видає закон про закріпощення\* селянських земельних наділів і виділ так званих “отрубов”. Отака земельна реформа! Спочатку це було незрозуміло – що й до чого воно? Одночасно з цим вийшов закон про переселення селян на вільні землі до узбеків, киргизів, казахів у Тургайську, Акмолинську, Уральську області. Тоді стало зрозуміло: малоземельні, біднота та і середняки могли свої наділи закріпити, продати і мандрувати в далекі краї на просторі площі. Почався рух переселенський. Деяка біднота попала під вплив цих законів, покріпила свої земельні наділи і попродала, а хто ж їх придбав до своїх рук, звісно, багаті. А деякі небораки,

\* ВКЛ – Владикавказької.

\* Тобто закріплення у приватну власність – ред.

закріпостивши свою землю, гроші промарнували, зубожіли зовсім, пішли в батрацтво. Проти Столипінської “реформи” пішли аграрники (революціонери), які застерегували селянство не йти на шлях обособлення надільних земель, не продавати їх глитаєм.

Все ж боротьба за землю провадилась як в центрі – Державній Думі, так і скрізь по селах загалом. Не зупинялась хвиля великої боротьби, що пронеслась так широко і високо в 905 році. Цей протест, ці пояснення селянам відбивалась і в прогресивній пресі. Хоч дуже часто судили таких редакторів, штрафували, конфісковували газети і різні видання, а проте ідея боротьби за землю і волю не гинула, а все більш в народі ширилась. Свідомість молодших шарів селянства зростала.

Це почувало начальство на місцях і скаженіло немало. Ось, пам’ятаю, прибув у Іванівну пан губернатор. Це ж ціла подія! Зібрав селян до волості: “Крестьяне! Не слушайте революционеро́в, закріпоцайте свою землю!” Але його поради аж ніяк не були радісні для малоземельних “крестьян”. А бач, його “превосходительство” і не згадало, що он на тім боці річки скрізь розляглась земля поміщиків та тавричан-багачів, “собственников”, які деруть з селянина по 40 крб. оренди на літо за десятинку, так того високе начальство не торкалось. От і господарюй! Малоземелля, удаленість землі від села до 20 верст, черезполосиця – який може бути культурний обробіток і яких можна чекати врожаїв? Всі ці факти не давали хліборобу стати на ноги і розвинути господарство. Не диво, що чимало їх пішло на чужину в далекі суворі краї шукати простору та щастя.

Отже, багачі раділи, вихваляючи мудру Столипінську реформу, а бідні в душі ремствували і покладали тільки надію на загальну справедливу реформу: одібрати землю від пана та великого “собственника”, а дати тому, хто її своїми руками оброблює. Столипінські земельні закони не дали того, що сподівались, загальмовувалась швидко справа з “одрубамі” і самого стовпа Столипіна звалили – вбили. Після того щось не було такого міністра, щоб поширити почату ним реформу або полегшити гірку долю селянина. Панство міцно трималось своїх маєтків, своїх неосяжним земельних площ. Нехай, мов, мужики йдуть на Сибір, там багато землі, а нам і тут добре! І що ж? Молилися люди за “царя батюшку” та святий Синод і слухали проповіді попів, в яких восхвалялась їх турбота за людність та піклування про бідних.

Побувши в Ростові серед робітництва, я міг бачити, в яких злиднях та нестатках живуть їх сім’ї, та і на собі це скуштував. Опинившись знову серед селянства – та ж картина, хіба більше спокою і все ж хлібороби, не так почуваться оте голодання. Почування мої були інші: я одірваний як-не-як від несвідомого, темного шару селянства, не знав, куди ступити, що почати та і до якого берега пристати. Сім’я наша тепер складалась із матері, братів Андрія і Митрофана і сестри Олени. У Андрія пішли свої дітки, Олена згодом вийшла заміж у Гаврилівну за хорошого хлопця Івана Андрійовича Гонтаря, що пройшов науку стельмаха тут же у Андрія.

Який час я нічого не робив, здебільше знайомився з людьми, з товариством, яких вже багато поженилось, деяких я зовсім не знав. Годувала мене моя надільна земля (2,5 дес.), яку брат віддавав щороку в оренду, а теж свою і меншого брата. Стара батьківська хата стояла пустою, і я в ній сам поселився. В ній було мені вільно займатись культурно-освітньою роботою. Тут часто збирались товариші, я передплачував газету “Рада” і журнал “Рідний край”. Товариство моє все збільшувалось. Їм і мені було приємно знайомитись з новинами в літературі, історії, театру, і взагалі я намагався розвинути серед цієї молоді національну свідомість і привчити її до розуміння української справи, про яку тут раніш не було й чутки. Та звідки ж ці селяни змогли це почути, про це дізнатись? Правда, було тут аж три земські і одна парафіяльна школи, була земська бібліотека читальня. То що ж? Школи цілком російські, в бібліотеці було багато книг, багато газет, журналів, але це все було далеко від нашої національної культури. Там навіть слова “Україна” не почути, не те що українську книжку або часопис. Все приховане, приглушене дбайливими російськими просвітителами. Навіть передове, більш-менш свідоме селянство, що були в свій час гонимі, побували у в’язницях в революційну хвилю, і ті зовсім вороже відносились до всяких проявів рідної стихії. Це були завзяті “общеросси”, що дуже пишалися великою культурою руською, хоч і не вміли по-руські говорити, але з тих, хто намагався іменно розмовляти по-своєму, так дивувались, і дурніші з них навіть сміялися.

Але це мене не страшило! Я намагався збільшити коло прихильників рідної справи і поступово показати народові те, що в них віднято і знівечено, приспано. Пройшовши



неабияку школу народного театру, я перш всього і взявся до початку і розвитку театральної справи в селі. Я знав, що тут і раніш робились ці так звані “спектаклі”. Що тут дехто з учителів, єврейської молоді, при участі і хлопців-селян, рідко виставляли такі речі, як “Повернувся з Сибіру”, “Любиш смородину – люби й оскомину”, “По ревізії” або які руські водевілі. На час мого повернення про це тільки згадувалось. Та біда! Не було де влаштувати цей театр, не було і засобів до цього. Намітили 2-гу школу, де вчителі були до цього прихильні, О.Д.Кириченко і І.П.Котелевський.

Почали знайомитись з творами наших драматургів. А тут лихо знову: інтелігенція до нас не прийде, жахається, а простих дівчат (хористок церковних) батьки не пускають. Нарешті підшукали більш-менш самостійних дівчаток, що зуміли з матерями своїми зладнати, і так або інше приступили до розучування першої п’єси “Нахмарило” Грінченка. Довго щось ми її готували. А проте вона чудово була виконана. Пам’ятаю, як гарно виконав роль сторжа Семен Савченко, роль Шевцова – Митрофан Орлів, я грав Тараса Вільшанського, Фелемона – П.Мединський, Марисю – сестра Величка Марфа, Улясю – Марія Олексійова (тепер моя дружина). Бабу не могли знайти, Хому і її виконав семінарист Остап Кубинський.

Це була перша спроба. Об’єднало це наш гурток. Як молодь, так і селянство зацікавилось народними виставами.

Під осінь 907 року в село прибув мій друг дитинства Сашко Величко. Він був учителем на шахтарських поселеннях, а по проханні його перевели до Іванівської 1-ої школи, в якій ми з ним і вчилися дітьми. Ось ми з ним вирішили провести кілька вечорів, і перш за все влаштувати в лютому місяці 908-го року концерт-вечір з нагоди 47-их роковин з дня смерті Т.Г.Шевченка. Тут, в його ж школі, завжди робились співанки (репетиції) церковного хору, в яким ми з Сашком не так давно й приймали участь. Отже, ми й залучили цей хор до участі в концерті. Пробували кантату “Б’ють пороги” Лисенка, а теж його “Жалібний марш”, але не спромоглися, бо ці “церковники” (керівники) трохи не розуміли, а може, й не хотіли серйозно попрацювати і обмежились простішими речами. Одночасно підбиралась декламація і промова про життя поета.

Настав рік 1908-й. Село святкує Різдвяні Свята. Звичаї не перевелись іще. Розлягались по селу чудові колядки, а далі щедрівки. Весело було на різдвяницях! Попи в церквах осуджували звичаї колядування, а вони були красою і торжеством українського села, та це було попівству не по душі. Їм “Святейший Синод” наказував боротись з цим “богохульством”. Як же! Попід хатами славлять Христа, та ще й тією хахлацькою мовою! “Это грешно, это извращение религиозных культов. Недопустимо! Славить Господа И.Христа надлежит только в храмах или в других местах, по церковным обрядам, а не на улицах, во дворах, шумной толпой парней и девок и часто замужних молодежи!” Та по-іхньому не вийшло. Правда, старинні звичаї різдвяних колядок та щедрівок поступово зникали, але ж прекрасні ці мелодії не загубились. Знайшлись вчені сини краю, музики, композитори або так етнографи і аматори старини і музики, співу і обрядового народного фольклору. Славні музики: Лисенко, Стеценко, Демуцький, Дремцов, Козицький, Леонтович, Ніщинський і ін. обробили, зберегли ці перли українського народу. Маємо великі збірники колядок, щедрівок, обрядових співів на весіллях, під Івана Купала, поживних, хоровадних і ін. первісних, примітивних витворів творчості народного мистецтва. Хоч і не будемо чути їх на вулиці, по хатах, але вони застосовуються в театрі, на концертах і різних літературно-вокальних вечорах.

### **Шевченківське свято**

Субота і неділя 20 і 21 лютого 1908-го року вічно живуть в моїй пам’яті. Щоб не перешкодити навчанню дітей в школі, визначено іменню ці дні для провадження свята. Щоби більш охопити бажаючих побути на святі, було влаштовано два вечора. Програма складалася з хорових співів, окремих сольних номерів і декламацій. Слово про життя і творчість поета сказав вчитель Величко. Декламацію провадили гуртківці з творів Шевченка. Особливо добре виконав тов. Бензин Ф.Т. (бурсак) – “Минають дні, минають ночі” і “Кавказ”. Навіть присутній на вечері п. урядник був так задоволений...

В мене схоронився журнал “Рідний край” за 907 і 908 рр., ось в 9 числі за 7 березня вміщено мій допис про ці вечори [...]

Влаштоване Шевченківське свято, на якому побували громадяни з інших сіл, у культурно-національному відношенні поставило Іванівку на вищий ступінь, бо це було наше патріотичне українське свято, по всій околиці до цього ніде не було чути. Всі, хто дивився на наш гурток як на “зелену молодіж”, яке незугарно до чого серйозного, а лиш до веселої розваги і гульні, переконались, що гурток має якісь окремі наміри, має основу для здійснення більш серйозних, ідейних завдань національного характеру.

Під час свят школа була прикрашена портретом Тараса Григоровича, який був намальований, власне для цього свята, учнем с.-г. школи Крутем Тимофієм (менший брат Петра Крутя, що вже був художником), дві картини “Гайдамаки”, що одержані від “Рідного краю”. Портрети українських діячів мистецтва, і зокрема ювілейний портрет М.К.Заньковецької, з нагоди її 25-річної діяльності театральної.

Вечори були платні. Зібрані кошти, як було зазначено і на афішах, пішли: половина на пам’ятник поету, що мав збудуватись в Києві в рік 1914-й з нагоди 100 років з дня його народження. Друга частина коштів, зібраних на вечорах, призначалась на придбання книжок українською мовою. Так було і вчинено.

Ось прийшла література. Ознайомились з цими книжками і вирішили передати їх до місцевої земської бібліотеки. Завідуюча бібліотеки звернулась до повітового відділу народної освіти, щоб дозволили включити цю літературу, згідно списку, в реєстр бібліотеки для загального користування, як пожертва гуртка нашого. І що ж? Одержана повна, категорична одмова. А книжки були хороші, цензуровані, популярна література з творів: Шевченка, Винниченка, Грінченка, Олени Пчілки, Куліша, Кашенка і ін. народних письменників. Виходило так, що книжки, писані українською мовою, не дозволялося читати українцям.

Довелось заснувати свою бібліотечку (нелегально, звісно) при школі, з надією, що недалеко в будучності заснуємо товариство “Просвіту”, і вони будуть добрим початком просвітанської книгозбірні. Книжки читалися народом з великим захопленням. Далі ми виписали цілу сотню “Кобзарів” Шевченка, який був виданий в Петербурзі “Обществом полезных и дешевых книг” за редакцією славного діяча В.Доманицького. Кобзар був повний, досить дешевий: 60 коп. папір звичайний, і на красивому папері – 1 крб. 20 коп. Селянство передове з радістю розкупило їх, і, здається, було виписано ще сотню.

Ось так з нагоди 47-их роковин по смерті Т.Г.Шевченка, громадянство Іванівки пом’януло широко і вперше його “незлим – тихим словом” на присвячених вечорах, а теж змогло придбати і читати його твори.

Товариство наше перший початок у культурно-освітній національній роботі – заклало і по мірі своїх сил і можливостей провадило свою діяльність далі.

*Ця частина спогадів записана року 1955-го влітку,  
на 68-м році життя.*

Але продовжую, нанизую ретязь моїх думок – згадок минулого. Як сказала славетна полька-письменниця Е.Ожешко: “У хвилини печалі і втоми з’являється істота, що має ім’я СПОМИНИ. Вона дожидає, поки людина схилить на груди втомлену голову, – щоб увійти в неї і вести її думку шляхом смутку до того, що було колись...”

Так наступила весна 908-го року. Молоді роки: розваги проходили під час репетицій, готуванні п’єс до вистав, все крутилось біля цієї самодіяльності. Народні вистави, вечори співу дали можливість ознайомляти населення з рідною мовою і рідною піснею. І справді, вже не було чути пісні своєї, а на вулицях чулися: “Ветер воет, сад шумит”, “Ехал купец из бордянки, полтора ста рублей санки”, “У городі у Одесі”, “Все говорять” і ін. подібні. Ми почали як на сцені, так і на вулиці поширювати співи рідні, як: “Реве та стогне”, “Зоре моя вечірняя”, “Стоїть гора високая” і інші літературного змісту, а старинні українські народні пісні, як: “Та нема гірш нікому”, “Ой, гиля, гиля”, “По той бік гора” і багато, багато різних забутих пісень, їх треба було повернути і показати їх красу, мелодійність, а обробивши для 3–4 голосів хору, швидко прихилити молодь іменно до цих співів. Було приємно бачити і чути, як поволі брудні співи зникали, а замість їх особливо дівчата заспівали своїх любих пісень. А вулиця в ті часи була центром гулянок і розваг.

Упадало також і національне українське убрання в селі Іванівці. В той час як [у] сусідніх селах Дібрівці, Веселій і Гаврилівці молодь і всі селяни зодягались по-старинному: хлопці в чумарках, свитах, кобеняках, а дівчата в корсетах, байбараках,

кожушках і добірних спідничках, фартушках, – у Іванівці на диво з'явилась якась пародія, якість глузливе одягання: дівчата чи молодіці вбирались у довгі, багатопілкові спідниці, кохти якісь, а хлопці в “спінжаках”, вузьких штанях... Картина вельми неприємна! Наші гуртківці, як зразок, зодягались в убрання хороше, красиве, і його швидко почали носити дівчата, а далі і хлопці. Зразу на це дивувались, може, деякі малорозумні й сміялись, а потім побачили, що своє старинне вбрання дуже миле й близьке, і в свята, на ярмарках, біля церкви можна було з приємністю дивитись на одмінне зодягання рідне, а неприємно кидались в очі рижові довгі, широкі спідниці, “кохти з пухтами” і таке подібне глузливе убрання. Ну місцева інтелігенція (а це поповичі, вчителі і торговці-євреї) на це дивились, звісно, з презирством, а мене, пам'ятаю, назвали “деланний українець”. По-їхньому так, що зодягатись в українське убрання можна хіба на сцені або біля воза, волів чи на сміх... Вони-то, правда, зодягались у приємне цивільне, модне вбрання, по-європейськи. А селянство, бач, виробило щось подібне до цигансько-міщанського стилю одягу. Свідоме українство зодягалось в цивільне європейське або чисто українське добірне вбрання. Так і ми, на низах, робили.

Без музики село не жило. Чи бенкет, весілля, вечорниці, чулась примітивна музика: скрипка, бубон, сопілка. Ще за мого парубоцтва були відомі музики: Касьян Йосип, Юрченко Федір, Перепелиця Мусій (це бубнур), Оліян – сопілка і дзвонар знаменитий. Були ще по селі такі музики, але не пам'ятаю їх прізвищ. Почали з'являтися на селі гармошки, балалайки, їх занесли на село шахтарі, цеберушники, яєшники з Росії, та й наші пройдисвіти. Але зразком трієстої музики по околиці були Явичани, що славились тоді, і їх охоче закликали на вистави чи вечора.

Ще нагадую собі про народний хор п. о. Володимира Левкоєва. Це досить цікава особа, що проживала в Іванівці в роки 907–909. Мав добрий голос, обізнаний з регентською справою, бо закінчивши Катеринославську духовну семінарію, був там же якийсь час регентом великого семінаристського хору. Одружений був на доньці поміщика і взяв приданого 40 тисяч. Його дружина добре грала на піаніно. Отже вони, крім церковного обслуговування, утворили народний хор, і п. о. підібрав добрих співаків з селянської молоді і чоловіків. Були вивчені хороші пісні, головним чином з творів Лисенка. В нього був помічник – вчитель Ілько Солодовник, який під час співів у церкві чи на вечорах керував хором. Добрі були голоса! Цей хор також був великим показником в справі просування рідної пісні на вулицю, бо всі речі були прості і прекрасні, як: “Ой, на горі василечки сходять”, “Трицю, Трицю, до роботи”, “Ой, ти гарний соколе”, “Ой, летіла горлиця” і багато інших хороших пісень.

Ще трохи про п. о. Левкоєва. Пам'ятаю, на початку 1909-го року наше товариство мусило провест помини по Т.Г.Шевченку, і в день його смерті 26 лютого звернулись до попа українця таки Глазунова з проханням відслужити панахиду по поетові. Пішов я і Семен Савченко як представники товариства. Але... цей українець: “Я цього зробити не можу, я Т.Г. шаную, маю “Кобзаря”, та служити панахиду – не буду”. Тут же стоїть й матушка: “Да отслужи, чого ты боишься?” Та він, видно, наляканий, – відмовив нам. Що робити? Ось вчитель радить вдатися до попа другої парафії п. о. Володимира. Пішли до нього: “Не схотел? Дурень”. Сказав на другий день, увечері, коли кінчиться церковна служба для говіючих, – приходьте, проведем панахиду. Так ми і вчинили. Зібралось все товариство, Солодовник І.М. зібрав свій хор. Ось виходять говіючі парафіяни, але що за диво? Входять в церкву молодь, розташовуються спереду, грянув голос п. о. Володимира, хор, – і врочиста служба об успенни раба Божого Тараса – розпочалась. Вертаються і говіючі. Хор в кінці жалібно-врочисто виконує “Вічну пам'ять”, товариство сумно спускається на коліна...

І вирішили ми потім одговоритись всім у п. о. Володимира. А вечером перед говінням зробили зачинену вечірку – помини по Т.Г.Шевченку.

На другий день пішли сповідатись. Пам'ятаю, п. о., накривши нас, чоловік з п'яти чи більше, своєю “Епітрахією”: “Ну, як вчора пом'янули свого поета?”. – “Пом'янули як слід, але вас не можна ж було закликати”. – “Так, мені не можна... Прощаю, разрешаю, аз недостойн іерей, властію мне данной...” От такий був цей п. о. Володимир! Піп – народний. Таких було чимало на Україні.

В моїм житті особистім розпочалось вже поривання до захоплення дівчатками. До цього я був байдужий, сторонився їх. Тепер мені стало приємно знаходитися в колі

чорнявих, струнких дівчаток. Через театральні репетиції, вистави, в цих закулісних перебуваннях на сцені і поза нею я й здружився з дівчиною-аматоркою – Марією. Як я до неї, так і вона до мене прив'язались, що, як вийшло з того, врешті рещт, з'єднались зовсім, але спереду про це мова буде.

Ось під осінь 907-го року я був у Гнидині, у своїй школі. Згадував там з молодшими товаришами своє прекрасне шкільне життя. В той час в Ремісничій школі був вихователем (надзирателем) мій добрий приятель і вчитель Л.А.Козленко. Моєї сестри чоловік Л.А.Кравченко ще був на військовій службі, а в неї були діти малі: Сашко, Микола і Левко. Добре вона з дітьми бідувала, і наш дорогий М.А. пристроїв її в Ремісничу школу за економку. Отже, я туди і навідувався. М.А. завів у школі хороші порядки у вихованні молоді: провадились регулярно літературні ранки і вечори, де зачитувався журнал, який учні видавали. Це була хороша самодіяльна творчість, і приємно було слухати їх вірші, короткі нариси, оповідання, а особливо листи з Канади. Група учнів, що закінчила перед цим цю школу, пробралась в Америку до Канади, центру української еміграції. В ті часи українці там мали вже національні початкові вчительські семінарії і навіть факультети вищої школи. Так і ці учні вступили до української вчительської семінарії, і Реміснича школа з ними провадила листування. Ці листи вміщались у шкільні журнали, так і значились: "Листи з Канади". Я був свідком, як їх зачитували на літературних зборах. Я був захоплений цим! В ті часи в нас цього не було. Як гарно вони в листах висловлювались на літературній українській мові! Як вони взагалі знайомили своїх товаришів з вільним життям, там на чужині, серед земляків переселенців, емігрантів, заробітчан!

Реміснича школа при М.А.Козленкові була поставлена на хороший ґрунт як освітня установа. Пам'ятаю, як учні школи оцінили працю свого "надзирателя" і своїми руками зробили йому в подарунок "кобзу-бандуру". Згадую, на ній було вирисовано:

"Ось він високо над нами,  
стяг, освячений в боях!  
Гей, хто з нами – не рабами,  
хто зтоптав ганебний страх;  
Станьмо вкупі, й за Україну –  
Биймось, биймось до загину!"

М.А. мене завжди поважав і любив за велику зацікавленість мною українською справою. Опісля він дав мені цю бандуру, для вживання в товаристві у відповідні потреби та для вивчення гри на ній.

В цей рік вийшла якраз "Історія України" М.Аркаса, і М.А. передав мені [її] для вивчення в колі нашого товариства. Так вона в мене лишилась й до цього часу. Прочитавши вперше цю історію, я навіть, у всі періоди свого життя, з нею не розставався, хіба тільки бувши у невільницьким відлученні... Багато її прочитало товаришів, добрих громадян, які з неї змогли взяти перші правдиві поняття про історичне життя нашого краю.

Так проходило моє життя парубоцьке. Розважаючи себе і громадянство, ми періодично робили народні вистави, доступні нашим силам і можливостям. І кожна вистава – це було дійсно свято на селі. Поряд з цим я тимчасово займався, так би мовити, "репетиторською" роботою. Вона давала мені невеликий грошовий прибуток: підготовляв дітей, які закінчили початкову школу, до вступу в сільськогосподарську школу, ремісничу або до ін. шкіл вищого ступеня.

Далі прийшла деяка зміна у моїх взаємовідносинах з місцевою інтелігенцією. Пам'ятаю, мене викликано було до участі у виставі п'єси "Мартин Боруля", і я, добре обізнаний з типами цієї п'єси, добре виконав роль Стьопа. Я, пам'ятаю, так цю роль знав напам'ять і правдиво дав того Стьопу, який іменно автором призначений. Вчительки парафіяльної школи закликали подруг-курсисток, були студенти, бурсаки, вчительство, і ми весело і приємно провадили літні вечори у співах, виставі і веселих розвагах.

В кінці 908-го року товариш мій Сашко Величко кинув учителювання і вступив в Тифліський вчительський інститут. Після його були молоді вчителі, але вони громадською роботою не цікавились, і в нашій суспільстві ніякого значення не мали.

Наступив рік 1909-й. Це рік останній перед військовою службою. Глибокої осені мене закликає до призову на воєнчину – і зробили солдатом. За порадою штабних писарів, я пішов до 1-го Кавказького залізнодорожного батальйону, як мавший спеціальність телеграфіста.

Бучні були проводи мене на военщину... Сумно було і жалко кидати своє товариство, своє село, Україну і кохану дівчину. Розпрощавсь і надовго все покинув; повезли мене на Кавказ – у Грузію.

Залучив до себе і товаришів по школі: Заліського Олексу і Сеника Матвія, а теж і односельця тов. Зайця Микиту. Їхали звичайним пасажирським поїздом, як вільні люди, а приїхали і поголили чуби і наділи оті мундири. Еге!..

### Солдатщина

Кавказький залізнодорожний батальйон розташований по всій Закавказькій залізниці від Баку до Батума, і по її розгалужзям до Карса, Содо-Камиша і ін. Батальйон це й обслуговував залізницю нарівні з вільнонайманими службовцями та робітниками. Призначено мене було та т. М.Сеника у роту 3-ю. Що знаходиться в районі Горі – Хашурі – Боржом – Сурам. Олексу Заліського – у 2-гу, а М.Зайця – в 1-шу роту. Перші 4 місяці дуже тяжкими здалися, бо треба було багато муштруватись та витягатись на вояка. Ось пройшло 4 місяці, нас привели до присяги. Тепер вже ми справжні солдати. Та ось мене залучили до уче[б]ної команди в г. Тифліс, і на цілий рік. Правда, ротний поручник Ягло[в] мене визначив туди, бо я був поганий вояка, не любив тії муштри, і той Ягло[в] часто мене ображав, називаючи хахлом. Та він був переведений до штабу, а підхвებель, зводні, та й товариші залучили до ученицької команди, знаючи, що я маю освіту і телеграфну штуку. Так я і зважився пожити у Тифлісі, столиці грузинській. А Тифліс велике місто, на р. Курі. Тут живуть різні народи: грузини, є й армяне, багато руських, українців, поляків, литвинів і ін. Тут якийсь народний діяч Зуба лов зробив величезний Будинок освіти – Народний дім, і кожна нація, крім кавказців, мали свої артистично-освітні секції і по плану провадили аматорські національні вистави й концерти. Була велика бібліотека-читальня. І хоч нам, нижчим чинам, і не дозволялось туди заходити, а проте я ходив, бо знав, що офіцерня туди не піде, бо цим вони не цікавились.



*Солдати 1-ї та 3-ї рот 1-го Кавказького залізничного батальйону Владикавказької залізниці М.Засць, Серєда, Д.Лях. Фото 1911 р. Тифліс.*

Яка ж наука провадилась у цій “ученій команді”? А ось яка: 1 годину муштри з рушницею і одну годину – гімнастики. Останні години (4) ішло на заняття в класах: телеграфне діло, служба шляхів і служба тяги. По класу телеграфа я вивчав діло надсмотрщика телеграфа (це технік по електронних токах нижчої напруги). При управлінні Закавказької залізниці ми тримали іспити, одержали посвідчення і відбувши 6 місяців практики на залізниці, я був призначений надсмотрщиком телеграфа від ст. Варварино (тунель 4 версти) Ціпа, Маліта, Мареліси, Дзерули, Шаропац і Квіріли. Цікаве було життя! Будучи солдатом (ходили ж у мундирах), заробляв і грошенята, вивчав місцевість, людність Грузії. Роки 1911–12 пройшли не без користі і весело. Потім я цю роботу здав молодшому, бо маючи вже чин унтера, був призначений у Боржом старшим відділу стрілочників, прицепщиків і ін. служак [...]

Уже 912-м р. мною і там був zorganizований драматичний гурток. Ставили п'єси українські, бо там солдати більш з України, Польщі і Латвії та Естонії. Були і саратовські кацапи. Були мордва і чуваші. Та було з кого підібрати типів! І співаки, і танцюристи. Грузини дуже любили українські вистави. Наприклад, драма “Невольник”. Костюми брали у Тифлісі, там все було: парики запорозькі, жупани козацькі і ін. Бутафорія. Все давалось напрокат, що потрібно було. Дівчачі ролі виконували: доньки залізничних службовців-українців, а їх скрізь по залізниці було багато. Вистави, концерти провадились у залізничному клубі або в ротній столовій. Грали в всі добре, публіка була задоволена. На вистави закликались по білетам, бо вистави були неплатні.

Грузини, свідомий елемент, до українців відносились з великою приязню, бо доля їхнього краю була схожа на нашу. Один грузин, Степан Нозадзе, був народний письменник, і в пам'ять нашого з ним приятелювання подарував мені книжечку своїх віршів – “Лексемі”, яка й до цього часу в мене схороняється. Ще в мене був з вільних службовців (кондуктор) товариш Степан Гирич. Був нежонатий, мав скрипку, і я його вчив грати. У нього я міг відпочивати і чогось смаченького поїсти.

Та ось в кінці 1912-го р. ми повинні були вийти в запас [...]

Але через якісь ускладнення на Балканах нас затримали аж до весни 913-го року. Пахло війною, та затихло, але, як відомо, в 914-м р. війна вибухнула [...]

Хоч яка прекрасна природа Грузії, хоч як подобався мені грузинський народ, його звичаї, співи, танки, а все ж моя душа прагнула на Україну. Та не виходило мені зпершу жити і працювати у своїм краї. Не було де служити, щоб мати постійний заробок і по своїй любій спеціальності – агрономічній. Дехто з товаришів-солдат лишилися на залізниці служити по своїм фахам, і мені можна було лишитись на придбаній роботі, та я цього не любив, це нудна і не моя робота. Потягло, як і з Ростова колись у 907-м році, в степ, у поле. Ще до того сприяло те, що в кінці ще 912-го р. мені писав т. Петро Лях з Тамбовщини про те, що при губ. зем. управлінні наш бувший вчитель Д.М.Шаригин є губернським агрономом. За його проводом губ. земство заведе т. зв. “Общественну агрономію”, і наших скінчивши с.г. школу охоче закликають на посади помічників участкових агрономів. Ще до того, секретарем Шаригина був наш учень Семенко, і ось наша братва – гнидівці і посунули на цю прекрасну роботу. Вже з 912-го р. наші бувші учні туди переїхали в різні повіти Тамбовської губернії. Я подав заяву о призначенні мене ще в грудні місяці 912-го р., але нас затримало. Мене призначено, і чекали аж до квітня 913-го року. Призначено і повідомлено через П.Ляха, помічника агронома III-го агрономічного участка в с. Більше-Липовицу Тамбовського повіту за 20 кілометрів від Тамбова.

Як тільки вирвався із солдатчини, уже перед Великоднем, заїхавши до своєї родини, матері, брата Митрофана, а брат Андрій з своєю сім'єю виїхав на Сибір, побачившись із своєю дівчиною, я швидко виїхав до Тамбова.

Не було ще на Україні земської участкової агрономії, і довелось починати свою агрокооперативну роботу на чужині серед руських. Цей край тоді вів досить примітивний лад у господарстві-хліборобстві. Вони ще не бачили плуга, борони, сівалки. Обробляли землю сохою, сіяли під соху руками. Отже, треба було агрономам показати, увести культурніші с.-г. знаряддя і машини і застосувати культурні способи обробітку землі, посіву, догляду за посівами.

Коли я з'явивсь у Тамбовську земську управу в агровідділ, то мене і послали в III агрономічний участок в с. Больше-Липовицу, за 20 верст від Тамбова. Там уже жив агроном Борис Антонович Вакар. Він тільки скінчив Ново-Олександрівський с.-г. інститут. Йому було всього 22 роки, а мені вже 25. Б.А. був одружений на своїй двоюрідній сестрі (рідного дядька донці) Надії Василівні Вакар. Обоє прекрасні, освічені, вельми інтелігентні молоді люди. Тут же кілометрів 3–4 в с. Коноплиновці проживали і батьки Н.В. Батько Вакар був старий земський діяч, член Державної думи – прогресист. Мати Єлизавета Сергіївна походила з багатой поміщицької родини Гусевих. Прибувши до Липовиці, я поселився в агронома, добре харчувався, бо було що їсти: щосуботи сюди привозили з мастка різноманітних продуктів і ласощів. Отже я зажив, як ніколи.

Розпочали ми з Б.А. агро-культурну роботу. Ось навезли нам різних с.-г. машин і знаряддя; мали відчинити прокатний пункт. Не було ще відповідного приміщення і місця, то весь прибуваючий реманент помістили у сусіднього селянина прямо в “риге” (тобто в клуні). Не знаючи людей, їх настроїв, їх звичаї дикі, ми були дуже необачні. При самім

початку нашої діяльності нам не повезло. А було ось таке лихо: агроном якось поїхав на нараду в агровідділ, я лишився сам вдома. Н.В. теж не було дома (вона саме була на породіллі у матері). Проти вікна – наш склеп ("рига"). Так ось опівночі ввижається мені кризь сон і заплющені очі – сильно освітілось у хаті. Прокинувся і з жахом кинувся до вікна і – о лихо! – рига вся об'ята огнем! Раптом прибіг – все в огні. Позбігались "кацапи", стали навколо пожежі, регочуться кляті: "Вона, вона! Смотри, как охватило!" Ніякого співчуття, жалю, заходів до тушіння, сміх і забава. Через годину-дві з цих прекрасних новеньких машин і знаряддя лишилися тільки скелети. Була весняна суха погода, пожежа швидко зробила своє діло. Звісно, навмисний підпал, ганебне діло, плоди темряви. Страшно мені стало і вельми смутно. Дзвоню по телефону до агронома. Той доносить голові повітової управи п. Луженовському: "Ах, мерзавцы! Ничего, не печальтесь, все застраховано в 4 тыс. руб., на их же страховой фонд – приобретем еще лучший инвентарь. Только сохранять будем иначе! Это наша общая ошибка" Дійсно так. Зробили сарай великий, покрили бляхою. На видкому місці на площі, тут же відділ для племінного бугая і т. ч. утворили "Случно-прокатний пункт". Приставили сторожа і обзавелись речами протипожежними, і кацапи мусили примиритись. Не зупинити їм діла агрономічного.

Темрява! Ось їхні дикунські витівки. Пам'ятаю, в одну ніч було п'ять пожеж! Це в них свято "красного петуха". Це в них така скажена розвага в молоді, та і дорослих весною, літом. А зимою кулачні бої! На смерть убиваються! Дивитись страшно, а їх це звичай, це зимові розваги.

Отаким був початок нашої агрокультурної роботи! Словом, спочатку населення дивилось на нас і нашу роботу до деякої міри вороже. Як на наше горе, пішла велика посуха, пахло недородом, а тут агрономічні поради, деякі міроприємства у здійсненні цих порад, а чути було, як темна маса галасувала: "На что нам агрономы? Пока их не видно было, и рожь в оглоблю родила, а теперь..." Зажурились ми, стало нерадісно жити серед такого, можна сказати, ворожого оточення. Вже агроном почав думати про те, як би добре було перейти на дослідне поле або викладачем у с.-г. школу. Я теж щось став хитатись і нарікати на себе і товариша, що зтяг мене в цей дикий край. Та швидко цей упадковий стан змінився на краще. Підбадьорили агрономічні повітові і губерніяльні наради, а теж виступи агрономів і земців у пресі. Та й тут на селі не без свідомих людей. Знайшлося кілька десятків селян, що взялись допомагати агрономам. Пішли в хід машини, знаряддя. Одержали різного насіння для роздачі селянам і закладки дослідних ділянок. Надіслали хороший проєкційний ліхтар для демонстрації картин при лекціях. А ось прийшов кінематограф для показування картин по с. г-ву.

Згодом виникла думка об організації сільськогосподарського товариства. Відкрили їх і по інших агрономічних участках теж. У сусідньому участку, де мій товариш П.М.Лях був помічником, поведена добра робота с.-г. товариства. При ньому був прокатний, племінний пункти, закладено дослідне поле. Ми з агрономом їздили в с. Беломестная-Двойня та дещо перейняли, щоб застосувати у своїм товаристві. Стала в нас веселіше йти робота і розвиватись наші агрономічні міроприємства.

[...] Ось вже настало й літо 1914-го року, ми собі працюємо та живемо молодим щасливим життям, коли на тобі! Мобілізація! Війна! Мене тягнуть на війну. Та при медогляді, на щастя, мене забракували. Признали нездоровим – білобілетчик. Тут у Тамбові і Марія зі мною – може, звідси й поженуть? Аж воно поки що підвезло. Поїхали ми до деякої міри спокійні додому. Треба згадати, що я вже й раніш вів листування з товаришами на Україні. Повідомляли, що можна вже мені переїхати на агрономічну службу у свій Олександрівський (Запорізький) повіт. Там теж розпочалась широка агрономія. Я перед цим подав заяву, і мене закликано у свій повіт у Гуляйпольський участок. Я і Марія з радістю вирішили їхати на родину. Агроном не радив, поробити ще рік-два там. Та вже не вдержиш. Раз-раз, розраховувався – і виїхали ми на Україну. Так закінчилась, на другім році, моя служба на Тамбовщині. Як виявилось потім швидко, я дуже об тім жалкував.

Поїхали у Іванівну. Марія поселилась у своїх батьків, а я швидко поїхав у повітовий агровідділ за призначенням. Там діловод був тов. Автоном Бугаєнко, а він акомпанував на фісгармонії в нашій школі при великих зборах учнів і навіть вчителів. Ми тоді давали концерт. Я, пам'ятаю, грав на скрипці із захопленням, і в нас виходило добре. Та це під час призову, рекрутом я був... Це вже була моя остання гра у своїй любій школі... Так, це

був мій останній лебединий спів... Більше вже я там не був. Пішов у далекі світа... Доля мене скрізь водила. Як послі вийшло, що вже до 1943 року я у Гнидині не був, тобто аж через 34 роки довелось туди заїхати, коли на Україні панували німецькі фашисти. Так далі:

Призначено мене в кращий агроучасток – Гуляйполе. Та швидко я, побувши там, побачив, що вскочив у велике неприємне становище. Агроном там був якийсь Шевченко Омелян Іванович. Самодур, гуляка, інтриган серед жіноцтва, поганий чиновник. Зі мною обходився якось не по-товариські, рахував за попихача. Еге! Це тобі не Б.А.Вакар! То людина з вищою освітою, великих знань теоретичних, а це якусь середню школу скінчив. Одягається у форму з гудзиками. Який з нього громадський діяч? Навантажує мене всіма роботами, ніякої розмови, спільної поради. Одним словом, я сильно занепокоївся, хоч їдь назад у В.Липовицю.

А перед від'їздом ще з Тамбова я вмістив у журналі “Рілля” об'яву, що бажаю одержати посаду по агрономічній роботі на Україні. Редактор “Рілли” шановний т. Терниченко добавив у об'яві: “Рекомендація редакції “Рілли” На цю мою заяву Кубанський кооперативний центральний союз закликав мене на посаду інспектора по хліборобству з платнею 900 крб. На рік. Це в ті часи була добра оплата праці, – я зразу послав свою згоду. На Кубань! До чорноморців-козаків! Об'явив Шевченкові, показав запрошення з союзу, він – не пускати: тепер, мов, військовий час, ви тут закріплені, та чим вам тут і погано? Став такий милий, з повагою до мене, але мені робота в тих умовах не приємна, і я вперся на своєму, поїхав у повіт, а він по телефону передав, щоб не розщитували. Я – вимагаю, посилаючись на свої особисті причини, і Бугаско допоміг мені, мене розщитали. Заїхав у Іванівну, одвіз туди дружину і не гаючись махнув на Кубанщину.

Отже, побув на Україні, поробив у своєму повіті, в Гуляйполі, всього з 1/VIII до 17/IX, і за цим числом я був у м. Катеринодарі, звідки мені дали призначення на Дондуківський участок. Там, на Кубані, земства не було. Агрономічну роботу провадив кооперативний союз на кошти: половина союзу, а друга – державна. Участок Дондуківський розташований за Кубанню – в нього входили такі станиці: Дондуківка, Михайлівська, Гіагинська (?), Білоріченська, Ханська і Келермеська. Великий участок. Тут уже населення мішане, але більше українців, особливо станиця Дондуківська. Багаті станиці, землі в козаків багато, живуть заможні. Всього в “ізобілії”, як кажуть, і продукти вельми дешеві.

Я живу сам осінь, зиму. Марія 1914 р. 27 жовтня дома у своїх батьків породила на світ сина, якого ми назвали Зіновієм. Коли хлопцеві було 4 місяці, сім'я моя приїхала до мене в Дондуківку, і зажили ми всі троє. Це вже наступив 1915 рік. [Становище на] війні ускладняється. Ось є чутки, що переглядають “білобілетчиків” і гожих забирають до війська.

Весну, літо я проводжу агрономічну діяльність. Читав лекції по станицях. Заклав 5 дес. показового поля при Дондуківці. Часто їжджу до союзу в Катеринодар по справах своєї діяльності. Бував на Катеринодарській с.-г. школі, де провадилось зразкове господарство. Керував ним добрий агроном Василь Пустовойт. Провідував Кубанську дослідну станцію, яка вела всі досліди по способах американських, там і директор був американець – Коль. Десь напровесні 915-го року я покликав уже на постійне життя дружину з сином Зіньком, якому вже було до 5 років, і вже можна було перебиратись, але це я вже згадував. Бо довго розлучатись з сім'єю було тяжко.

Ну, в Дондуківці були й знайомі добрі, вчителі: Науменко Василь, Жебель Григорій, рахівник кредитного товариства Говоруха (і кум ще). Добрі приятелі були і з козаків, як Ільченко, Гайдай і ін. Вчительки: Любов Науменко і Катерина (забув прізвище). Пам'ятаю, ми влаштували виставу з концертом українських пісень. Йшла п'єса на 3 дії “Каторжник”, драма побутова. Я грав головну роль. Каторжника – вчитель Проценко. Про моє виконання ролі були (згадую) добрі відклики. Під керівництвом Василя Науменка мішаний хор виконував такі, пам'ятаю, пісні: “Козаченьку, куди йдеш?”, “Ой у полі три криниченьки” і ін. побутові пісні.

Жити на Кубанщині було і весело, і по всьому добре. Але ось осінь, і мене закликають знову до війська. Здивувались, чого мене зразу не взяли. Прийняли і призначили – о диво! – знову до 1-го Кавказького залізнодорожного батальйону в Тифліс, знову у Грузію! Там десь точиться і війна з Турком – на Кавказький фронт! Зажурився я і Марія дуже. Життя нам знову дає сюрприз: розлука, і все може бути. Вже багато ми придбали хатнього



господарства, всього брати не можна було, і майже все лишили на квартирі у козака в надії, що скоро повернемось. Провів я подалі поїздом дружину і сина, до ст. Кавказької, здається. Повернувся в Дондуківку – сумно і страшно за майбутнє невідоме. Поселився біля свого друга – товариша Грицька Жебеля. Добре ми запили з ним, горе моє топлячи... Та щось швидко я мусив виїхати на Кавказький фронт у м. Тифліс.

Заходжу у штаб, а там ще знайомі-товариші, згадую Архангельського з 3-ї нашої роти. Зраділи, що знову побачитись довелось. Ну, куди ж тебе направити? Звісно, у 3-ю роту, в Хашурі (Михайлово), там же багато твоїх друзів. Я поїхав до своєї роти. Доїзду, аж хлопцям по телефону повідомили і вже мене цілий гурт на вокзалі зустрічає. Дай Бог пам'ять: Порфенчук Павло, Пшеничка, Кипаренко, Червяков, Благообразов, Кадук і багато інших.

Знову воєнщина! Знову одягли мене у шинелю. В запас я виходив у чині молодшого унтер-офіцера. Натяг знову я цю одіж. Хоч і тяжко, а все ж краще від інших, що попали прямо на фронт.

Батальйон наш так і лишився на експлуатації Закавказької залізної дороги. На близький фронт він не досягав, хіба тільки одним кінцем залізниці біля Карса на Сорокамишу, там чуть турки не захопили, та відбили. Швидко я пішов служити в телеграф, тут же в Хашурі. Потім на якийсь місяць був у телеграфі Тифліс[у]. Там мені вже було добре, бо міг бувати в театрах, пам'ятаю, були курси по бджільництву для вчителів, і я у вільний час одвідував лекції. Садівник ст. шовківництва Захар Данилович Прилипко був мені добрим приятелем, бо він був земляк наш і щирій українець. Я в нього став зачасто бувати. А жив він, як у раю.

Пробувши в командировці в Тифлісі, я знов повернувся до Хашурі. Робив також у телеграфі. Згідно положення, союз висилав щомісяця по 37 р. 50 коп. (половину платні) жінці як мобілізованому. Тут я крб. з 25 одержував з телеграфу. І надумав я прикликати сюди сім'ю свою. Тут чимало солдат жили з жінками. Це було у 916-м році. В цьому ж році весною народилась у нас дочка Надія [...]

Робили вистави з благодійною метою, на користь лазарету, платні у клубі. В мене лишилось кілька афіш і програмок [...]

Ось лютий місяць. Дізнало наше драматичне товариство, що в Тифлісі заходами українців, а найбільше студентів Тифліського вчительського інституту, влаштовується вечір-концерт, присвячений роковинам пам'яті Т.Г.Шевченка. Небувала подія! Цього ніколи не дозволяли, а це – на тобі! Хором керували брати Науменки (вчителі бувши у Дондуківці). Добрий був вечір, настоящий національний вечір! Розучено було кантату Лисенка “Б'ють пороги”. Якраз був на гастролях брат письменниці Христі Алчевської, здається, Петро, ліричний тенор. Він виконав чимало українських народних пісень. Сам знаменитий оперовий співак. Опісля згадувалось, що він десь у Баку чи що занедужав на тиф і помер. Дуже сумувала Україна!..

Проходять дні, лютневі дні. Там у Петербурзі розпочалась революція, а сюди докотилось щось аж у березні. Повалення самодержавства! Зміна влади. Захитались трони, занепало панське право. Ось летять генерали, полковники. У військах пішли мітинги, великі заворушення, з фронту – тікають. Пішла Революція! Ось в нашій роті поста[но]вили командир Матвееву, що свєрхсрочних шкур – знять. Ми виберем на зборах старшину (фельдфебеля). Ось шумні збори. Вибрали одногосно – кого? Мене. Це буде наш ротний старшина! Командир мене поважав і охоче затвердив. Я товаришам доводив, що я для цього не здатний, я досить слабкий, щоб вести дисципліну, та всі не прийняли моїх доводів, і я таки взяв на себе цей обов'язок. Пам'ятаю, ротний подав рапорт у штаб, мені нашили ще й третю “личку”, тобто старшого унтера.

Та знову мені не поталанило: надумав я десь перед Великодніми святами з'їздити до неньки у Іванівку. А головне, мене тягнуло туди сильно дізнати, як протікають біжучі події там, на Україні, чи визволяється, прокидається український народ. Ротний на якийсь час і відпустив. Прибув у своє село, аж там такі хвилі революції шумлять... Ось з повіта прибули якісь агітатори, наче ес-деки. Великі збори... Пояснення людям, як бути, що робити, щоб не втратити революційних завоювань. Пам'ятаю, мене і Зайця Мефодія висунули сказати слово від фронтників (а ми його [той фронт] бачили?). Згадую, що я щось таке подібне промовив: “Царська жорстока влада повалена. В ці давно жадані часи нам українцям треба домогатись своїх національних прав на автономію України і свої національні школи!”

Приблизно я так сказав. Що до цього промовляв і Мефодій Заїць із Кирпичівки. Побувши з тиждень у матері (а брат Митрофан був ще на фронті), я занепокоєний про свою сім'ю, що лишилась на чужині, я поїхав назад у Грузію. Пам'ятаю, в той час ріка Дін сильно розлилась, повідь була надзвичайна! Довелось на пароплаві від Ростова до Азова об'їздити вузол залізничний біля Батайська. Довго їхав – чи підстудивсь, чи десь схватив пошесть, але добравшись до Хашурі, я занедужав. І хоч ходив у роту і виконував обов'язки старшини, але недовго. Бо зліг, і дружина мене доглядала, та навідувався мій приятель і кум фельдшер Гніденко. Отак качався, все був неспроможний ходити-служити. Нарешті медицина ротна відправила мене до Сурамського військового лазарету за 3–4 кілометри. День-другий – і ціла комісія лікарів оглядає, і старший ординатор признає в мене страшну хворобу, що починається вже: черевний тиф [...]

Отже, я поступово з цієї хвороби вичухався. Пробувши в лазареті Сурамському (до речі, в цім же лазареті у приватному санаторії у 1913 році померла наша письменниця Леся Українка), пробув щось зо два місяці. По рішенню лікарської комісії мені дали 3 місяці відпуску для поправки здоров'я. Коли я з'явився у роту, то мені приподніс командир чин фельдфебеля, і нашили вже широку “личку”... Але ж мені скоро прийшло з лазарета через штаб батальйону, що мені предоставляється скористатись 3-місячним відпуском. Та вже тоді було помітно, що армія розпадається.

Я був цілком захоплений виїздом своїм і, можна сказати, евакуацією своєї сім'ї. Я передбачав велику кризу і небезпеку далі лишатись на Кавказі. У мирні часи, при Зелімхані, нам доводилось ганятись за бандитами. А тепер кавказькі дикі народи можуть причинити велику біду. Ми виїхали, дещо лишив Гніденку, щоб вислав по пошті. Та події швидко розгортались. Армія самообілізувалась. Поїзди військові йшли без порядку, була чутка, що в Батумі багато людей потоплено, вирізано. Особливо розлютовані наскоки були в Азербіджані. Після вже мені розказував земляк Семен Дерев'янка з Межової, що залізнично-дорожний батальйон їхав поїздами з своїми машиністами, кондукторами, стрілочниками і ін. службою, і доїжджаючи до Баку, відбивались рушницями, кулеметами і гарматами від банд кавказьких, особливо азербіджанців, тунгушів, осетин. З боєм доїхали до Ростова, а далі вже було безпечно.

Коли ми приїхали, це було десь під Петра, то вже життя на Україні входило в нову форму. Позакладались Земельні Комітети, Селянські Спілки і утворилась в центрі – Києві Центральна Рада, тобто Тимчасовий Державний Центр – парламент.

Я поселився з сім'єю у своїй хаті. З Союзу ще мені слали по 37–50 [рублів] щомісяця, бо я ще був мобілізований, на поправці. Скоро три місяці пройшли, і я повинен відправитись до повітового військового начальника. Мені дали поправку ще на 3 місяці. Та це вже був останній етап солдатщини. Події розгортались швидко. Армія руська скрізь по всіх фронтах пішла куди попало. На Україні утворилась своя національна армія, а в Росії Красна Гвардія. Поки що горожанська війна не починалась. На селах розпочалась культурно-просвітня робота національного характеру. Почало виходити багато українських газет і журналів. Де взялися українські книжки. Я захопився справою просвітнянською, і за прикладом інших сіл і міста скоро організували Іванівське культурно-просвітне товариство “Просвіту”. Політичною справою я мало тоді цікавився, а весь свій досвід і давній намір віддав просвіті народній. Ось утворили бібліотеку-читальню, зорганізували добре театральну-співоче товариство, і робота “Просвіти” пішла повним ходом. Хороші вистави, концерти, книжки про свій край, історію краю, газети – все це об'єднало навколо “Просвіти” увесь молодий елемент як інтелігенції, так і селян.

Треба сказати, що селянство в гушніні своєї маси вороже відносилось до національного відродження, і коли хто на людних зборах виступав у захист національних справ, то були такі, що навіть із своєї мови глузували: “Чого він там по-собачі базіка!” Було й таке! “Яка там Україна? Геть пішли з своєю балаканиною, говори по-руські!” Треба було терпіти, знали, що це голоси не народу, а окремих “істинно-руських” людей, які вже почували, що не бути їм верховодами на селі, що земелька їх порівняється з бідаками. То немила була їм Україна, яка визволяється національно і економічно-соціально.

1917-й рік на Україні – це рік національного піднесення. Свідомість швидко зростала як серед інтелігенції (вчителів), так і селянської молоді. Більш всього цьому сприяла книжка. А бібліотека просвітнянська на кінець 17-го року налічувала вже до 2 тисяч книжок.

\* Вибори до Всеросійських Установчих Зборів [...] Пам'ятаю, від Олександрівського повіту був обраний членом Установчих Зборів вчитель Олександр Радомський, а інших не пам'ятаю. Та не вдалося цьому новому парламенту діяти. Зібрались. Видали основні закони про права народу і ін. Та зразу ж оточили їх матроси "Советов" і під дулами рушниць закінчували і – розбіглися. Установчі збори були розігнані і вже ніколи не зібралися. Прибувши на Україну Депутат Радомський на зборах повітових Селянського Союзу зробив доповідь – звіт про ці події.

Фактично в Росії влада перейшла "Сонетам". На Україні ж у 917 і до 1/V 918-го року влада належала Центральній Раді. Ц.Р. 12/IV 1918 р. проведено вибори до Українських Установчих Зборів, які мусили зібратись 12-го травня 1918 р. Але німці і поміщицько-власницькі зграї розігнали Ц.Р. і всі постанови Ц.Р. скасували. До влади прийшов гетьман генерал Скоропадський.

У початку 1919-го р. по втечі Скоропадського і німців "Директорія" (десь 22–23 січня) скликала "Трудовий Конгрес" у Києві, який вибрав новий уряд України.

Та вже літо-осінь – наступ армій: Денікінської Білої армії і далі – Красною армії, яка захопила всю Україну і пішла на Польщу.

Ось такі поправки приблизні. Звісно, спогади, може іще не так, та скільки пам'ятаю.

А коли на Україну прийшли німці навесні 918-го р., Ц.Р. розігнали і встановили владу гетьманську – генерала Скоропадського, якого гетьманування не було довге, а Ц.Р., бач, розігнав! З цього часу Україна була обхвачена різними повстаннями і була вся в огні... З'явилися різні отаманчики, батько Бахно, Зелені і ін.

В районі с. Іванівни завдали лиха махновці. Це іменно були діволята.

В такій неспокійній обстановці проходить рік 918-й. Та ось німці тікають, у них революція... Гетьман летить з свого кону. На якийсь [час] у 1919-м році прийшла до влади на Україні "Директорія". Вона видала закон про вибори до "Українських Установчих Зборів". З весни пішла виборча кампанія і завзята виборча боротьба між меншовиками і есерами з одного боку і большевиками з другого. Пам'ятаю, селянство голосувало за список № 5 – блоку есерів і Селянської Спільки. Большевицький список був під № 9. Вибори пройшли, але скликати цих "Зборів Установчих" не довелося – на Україну із сходу наступала Біла армія – денікінці, а з півночі йшла Советська армія, яку очолювали командири, призначені Радою (Советом) Харківською. Тобто на Україні стало дві влади: у Києві і Харкові. Пам'ятаю, міністром військовим у Харківській Раді був син Михайла Коцюбинського – Юрій, який і пішов на Київ з своєю армією. Рік 1919 і першу половину 1920-го знаменні горожанською війною. Не було спокою ні в містах, ні в селах. Україна в огні!..

Ще літом через село наше пройшла велика кінна армія Буденного і потім йшли інші полки советські з Кубані. Літали поміж ними й махновці, але це були останні проскоки батька Махна... Армія ця йшла на поляків з гаслами: "Дайош Варшаву!" Йшла ця армія і до кінця 19-го р., а зимою 1920-го року на санках прийшла армія з півночі – руські.

З Криму намагався наступати Врангель і доходив чуть не до Олександрівська (Запорожжя). Але Червона армія загнала його армію в Чорне море.

Затихло життя бурхливе. Почалася більш-менш нормальна праця селян, а теж і міста. Це, так би мовити, історія революції, як вона за ці недовгі роки цілком перевернула старі основи нашого життя.

Увесь час перебування в Іванівні я щиро працював на громадській роботі у "Просвіті". Ми давали чудові концерти, влаштували вистави. Навіть проходящі советські полки дуже були задоволені з наших хороших концертів. Але товариство не кидало, не здавало своїх позицій у провадженні національної культурно-освітньої діяльності. Але на "Просвіті" стали дивитись вороже, як приїзжі комісари чи агітатори, що все більше почали з'являтися на селах. Так і свої селянські, що являлись передовиками уже советської культурно-освітньої агітаційної пропаганди. Чимдалі ця ворожість більшилась, і на нас уже дивились як на "петлюрівців", самостійників. "Просвіта", на їх думку, це головний осередок українських націоналістів, і почали її тиснути, розгонити і врешті решт замість

\* Далі йде вставка.

\*\* Кінець вставки.

“Просвіти” почали дозволяти відчиняти “Сельбуду”, які затверджували повітові відділи “Культ-просвіти”.

Просвітянська робота і моя вперта боротьба за осередок – “Просвіту” призвели до того, що я вже певно до кінця свого життя є на обліку “неблагонадійних”, що далі й вилилось у довгих репресіях наді мною.

Але продовжую нанизувати (?) спогадами, думками о пройденім вельми тернистім шляху.

“Спомини минулого... Смерть сама підсумовує все. І тепер, коли вона наближається, думи все частіше звертаються до минулого. Думки йдуть шляхом СПОМИНІВ, і в думках переживаєш те, що встає на заході днів у яскравих кольорах. Жаль тільки, що ці яскраві мислені образи стають при передачі блідими і тьмяними, як бліда і тьмяна старість, порівнюючи з гарячою, радісною молодістю...”

(Із спогадів письменниці Ганни Берло. 1880–1900 рр.)

*Ця частина спогадів записана 15/VII 1958 р.*

У кінці 1917-го року я вже від “Кубанського Союзу” не одержував платні як мобілізований, бо під кінець цього року Кавказький фронт був само ліквідований. Я не міг з Іванівни пробратись на Кубань, пішли розрухи скрізь, починалась горожанська війна. А на Кавказі і Кубанщині ця війна почалась найраніш, бо кавказькі дикі племена і козаки ніяк не скорялись і довго воювали з советськими арміями. Але це відноситься до історії, історія все перекаже...

Про своє дальніше життя оповідаю. Вже пройшов тимчасовий переділ землі. Я увесь час з братом Митрофаном мали свої душові земельні наділи, десь по 2–2 1/2 дес. Жінкам тоді землі не давалось. Ось з’явився і брат Митрофан з фронту. Хата нова велика. Мати й брат поселились у одній половині, а я у другій, де була при Андрію майстерня. Кажу, пішли переділи землі, і на душі мої припало на 4 душі вже до 8 десятин.

Я вже не мав заробітку. Треба було обробляти землю, сіяти і хліб добувати для себе і дітей малих. Отже я свою землю віддав з часті братам жінчиним – Олексійовим. Їздили з жінкою полоти, на жнива і возовицю, молотьбу. Так у нас завівся свій хліб, а далі і домашнє мале господарство. Я, працюючи у “Просвіті”, мав невеликий заробок грошовий.

З Кубанщиною увесь 917-й рік не міг зв’язатись – там було неспокойно і не було навіть поштового зв’язку. Але там було наше все хатнє господарство, було багато цінного книжкового добра.

Якось під осінь я поїхав на Кубань. З’явився в Союз, в Катеринодар. Чорноморські козаки (запорожські нащадки) намагались приєднати весь чорноморський Кубанський край до України і визнали Ц.Р. “Лінейці”, що по другий бік Кубані, де був мій агроучасток, стояли на своїй позиції, вони були ярі монархісти. Мріяли про повернення свого Монарха. Там уже зачинало організовуватись біле козацтво, кероване генералами, які туди злітались з Росії, як гайвороння. Офіцерна, генерали, князі, пани надіялись на козацтво, яке повинно не допустити совітів. Таке ж було і на Дону, донських козаків.

Коли я навідався в Катеринодар (ще ж був солдатом на поправці), то там малося провести вибори отамана всієї Кубані. Я знаходився у свого головного агронома Степана Федоровича Манжули. Він мені повідав усе: яка точиться тут боротьба між чорноморськими козаками (запорожськими) і лінейцями. ”Ми висуваємо Рябовола (українця), а ті свого генерала Филімонова. Зараз дуже критичний момент. Филімонов поведе стару царську політику руську, і вернути стрій козацький запорожський, який ми намірені увести, це буде зовсім неможливо. Крім того, старе Кубанське Чорноморське козацтво здебільше національно несвідоме. Це буде на руку “филімонівцям”, і наші надії на з’єднання Кубанського Чорноморського війська з Україною будуть марні”.

Пам’ятаю, в театрі кимсь був влаштований український концерт, де Кубанський військовий хор, що був при наміснику Кавказу в Тифлісі, переїхав в Катеринодар. Що це за голоси! Яка була постановка його! Виконали речі Давидовського: “Україна”, “Кобза”, “Бандура” і ін. козацьких пісень. Це іменно був національний український концерт, який відображав настрої свідомої частини чорноморського козацтва. Я слухав – плакав. Та було і чого: сумні були часи й тут, настрої напружені – “Не прокинуться раби!” Прогуняють вони... Але перед цим були великі збори козацтва, де обмірковувались питання, зв’язані з виборами отамана. Мабуть, до Револуції отамана не вибирали, а царський уряд їм

призначав генералів. Щось не пам'ятаю я про це. По станицях, бач, вибори отаманів були, але ж було це і на селах наших, вбирали ж старшин, старост.

На другий день були вибори на майдані біля військового собору. Запевно вже було знати, що буде вибраний Филімонов. Інших голосів я не чув. Далі винесли з церкви всі старі запорожські реліквії: бунчуки, корогви, булаву отамана і полковничі, чи що. Почалась ця старинна церемонія, але вона ніяк не була схожа на січову раду і вибори січового кошового. Це було якесь сміховище, якась пародія, і навіть її було чіпати? Отаман стоїть усміхається, мов облизаний. Там який старий чорноморець набирає сміття якогось і пнеться обсіпати нового отамана, але це не вдалося... Чим кінчилось – не пам'ятаю. Я чомусь не доїхав до Дундуківки і повернув назад в Іванівку Події далі розвертались швидко і на Кубані – що далі тут проходило – історія Кубані – колись покаже [...]

Ось настав рік 1918-й [...] Пригадую, як зразу пішло придушення всіх повстанців, розгони революційних організацій. Ось з'явилися повітові старости з бувших панів, земських начальників утворилась “державна варта”. Землевласники почали організовувати свої караючі загони і розправлялись з селянами за розгромлення маєтків, добра панського. Отоді-то в нашій околиці зорганізувались ватаги: Брови, Махна, Щуся і ін. Почались розправи криваві з поміщиками, багатіями і навіть німцями.

Німці сильно жорстоко розправлялись. Де було гніздо повстанців – Дібровка – Дібрівський ліс, – німці спалили це село Дібровку. Та це ще більш сприяло розвитку повстання, утворенню великих і малих банд, що вилілось все це у справжню махновщину. Не буду зупинятись над цим. Батько-Махно літав скрізь, хапав і до Катеринослава, і по Херсонщині, але махновщину добре описали, і дана йому належна оцінка як у історії революції, так і в революційній літературі. Як сказав у ті часи стоячий [при] владі Советів головний військовий комісар Троїцький: “Махно не есть олицетворение украинского национального движения, Махно есть нарыв на украинском теле, и его надо раздавить!” Та чур йому!

Життя села Іванівни, як і всіх околичних, проходило у вельми неспокійних умовах. Хоч німці врешті пішли, але довго тут не було певного ладу. А тому ні народна освіта, ні сільське господарство, ні кооперація нормально провадитись, звісно, не могли. Отже працювати вчителем чи агрономом аж до 920-го року не було можливим. Тривожно було і на праці культурно-просвітній, як я вже зазначив. Все ж я не кидав “Просвіти”, а коли вона була перелицьована у “Сельбуд”, то і там я вів провідну роль.

Але вернусь трохи назад. Стара пам'ять, хіба все й згадаєш відразу? А це згадав про свою працю просвітянську поза Іванівною. Було це десь перед Спасівкою у тому ж таки 1918-м році. Слава про хорошу діяльність культурно-просвітницького товариства Іванівського по всьому повіті була добра. Отже в с. Жеребці, де були мої товариші іванівські: Козленко Олександр Антонович – мировий суддя, Касян Федосій Йосипович – помічник агронома, Путій Семен (Кирпи) і вчитель Ковтун Назарович. Так громадянство с. Жеребця організували “Просвіту”, але не було кому її поставити на добру основу. Головою ради товариства був Козленко О.А. От вони і закликали мене на якийсь місяць попрацювати в налагодженні роботи. Доручивши справи секретаря і керівника Іванівського товариства голові Ради т. Ковалю А.П., я вкупі з прибувшим за мною Козленком поїхав. Але, як виявилось, там працювати було тяжко. Був гурток драматичний, все народ халтурницький, бо вони не признавали ніякої культурно-освітньої діяльності, а лиш забавлялись “спектаклями”, виставляли речі без всякого розбору, головним чином побутові речі старі, як: “Кум-мірошник”, “Бувальщина”, або й п'єси якісь маловідомих авторів, вроді Веселовського, Милославського і ін. Вчительство зовсім стояло осторонь. Я побачив, що довго тут не буду. Але мені вони запропонували з'їздити до Києва і закупити там бібліотеку добру для товариства. Це для мене було приємно: з'їздити у Катеринослав, а звідти пароплавом до Канева, могила Т.Г.Шевченка і – Київ. Одержавши чимало грошей, я вирішив заїхати в Іванівну і закликати т. Ковалю А.П. поїхати у Київ удвох. Рада товариства погодилась виділити певну суму грошей для закупки літератури, прилад до театру, різних портретів, картин тощо. Приїхавши в Катеринослав, дізнавши коли йде пароплав на Київ, ми походили по книгарнях і побачили, що й тут можна придбати що вгодно. Так нам треба ж побути в згаданих місцях. Вечером сіли на пароплав, і перед світом були біля Чернечої гори. Зійшли на берег і пішли понад Дніпром до Могили Тараса.

Ось бачимо – високо хрест на горі і на могилі. Сходимо вгору по дерев'яних сходах вище і вище. Ось перед нами хрест великий, білований по металу. Навколо залізна огорожа. Сходимо до хреста по кам'яних східцях, скидаємо шапки і вклоняємось дорогій могилі нашого Великого Співця України, Великого Кобзаря!.. Тут хата простора. Зайшли: уліво велика хата, де стіл, картини уквітчані рушниками, великий портрет поета. На столі велика книга для записів одвідувачів. Сторож Іван Ядловський вже мав тоді 75 років. Коли Шевченка ховали, йому було вже 10 років. Тут охороняє могилу вже 50 років. Багато він нам розказував, багато ми йому задавали питань. В мене схоронився мій запис – лист про подорож і враження по цьому.

Вечером поїхали далі до Києва [...] Ну, були в театрі, йшла комедія-оперета “Вій”, в музеях, в Софії, Лаврі. Дуже було цікаво, можна б подовше побути, але я серйозно занедужав. На квартирі були в нашого земляка Демиденка Мануїла Давидовича. Він-то нас скрізь водив, бо все знав, всі цікаві, історичні місця. Були, якраз на Спаса, в Лаврі і слухали вельми урочисту службу. Дивились у печерах на моші.

Саме в столиці панував гетьман Скоропадський. Німоти було – повен Київ. Як нам казали, в той час сиділи в тюрмі Винниченко, Петлюра і багато ін. Осіб з Центральної Ради. Було чути і видно, що люди страшенно ненавиділи Скоропадського і його друзів німців. Пахло вже тоді подіями, повстаннями проти гетьмана.

Побувши днів зо три, ми назад поїхали вже поїздом [...] Доїжджаємо до Катеринослава вночі [...] Закупили ми книжок, деяких речей до гриміровки – вечерко[м] виїхали: я до Чаплиної на ст. Жеребець, а Коваль – на Іванівну. Здавши книги вчителю, члену ради товариства Кучерявову, я з Козленком поїхали в Олександрівськ, я зовсім з Жеребцем розпрощався. В Олександрівську жила сестра Ганна з своїм сімейством, і я там пробув якийсь день і повернувся у своє село і знову продовжував працювати в “Просвіті” і вже підбирав собі посаду по своїй спеціальності. Почав листуватися з Кубанським Союзом і мав надії, що й тут же буде скоро чи пізно нормальний час, і життя буде вимагати продовжувати перервану роботу як по сільському господарству, так і по іншим відділам народного життя, діяльності.

Та ще довго йшла революція, руїна, грабежі, як зазначав я перед цим.

Так в кінці 918-го чи початку 19-го я листувався з своїм Кубанським Кооперативним Союзом. Згадую, що мені повідомили таки об тім, щоб я приїздив, і посада мені буде в Союзі, хоч не агрономом, так інструктором по кооперації. Певно, Союз агрономічні міроприємства (сільськогосподарську кооперацію) передав іншим якимсь установам, а продовжував тільки кредитові функції. Я, пам'ятаю, зривався, але події на Дону і там, на Кубанщині, розгорнулись у завзяту боротьбу між Красними і білою армією генералів Денікіна, Краснова, Каледіна та інших. Все мені мішало до виїзду. Поїздка була небезпечна. Так все відкладав, поки почали йти полки Денікінські через наші села, туди на Катеринославі, Київ. Посунуло гайвороння... Їх розгромила Червона армія – почали йти Буденівські полки, туди ж на Київ, виганяти Петлюрівців, громити білих і проганяти поляків, які насмілились одірвати собі добрий шмат України. І що ж? Врешті решт, Москва з поляками замирила за рахунок України... Польща захопила всю Волинь, Галичину, Холмщину. В цих межах Польща панувала і над українськими землями, які вона називала “Креси малопольські”. 20 років панувала Польща, і 20 років Західна Україна вела жорстоку боротьбу з польськими панами.

Східна Україна стала радянською з столицею в Харкові. З переказів кубанських молодих козаків, що проходили наше село, було мені відомо, що Чорноморське козацтво таки об'єдналось, взяло верх над лінейцями, які потягли за Денікінцем. Казали, що в Катеринодарі утворився центр Чорномор'я. Була зібрана Кубанська Рада, і головою був обраний завзятий козак, учений агроном – Степан Рябовол. Та випала йому тяжка доля, а саме: Денікінці закликали його на нараду якусь в Ростові. Він був необачний і згодився. На тій нараді він себе виявив як прихильник ідеї об'єднання Кубані з Українською Центральною Радою, а Денікінці – це ж монархісти, йшли за Єдину Неділиму!.. Рябовол був настоящий потомок запорожців, що у свій історичний час розселились понад морем на півострові Тамані і далі по правий берег Кубані. По зруйнуванні Запорозької Січі вони, його прапрадіди, тут стали Кошем. Отже на цій нараді Рябовол це доказав монархістам... Оскажені царські генерали! Як?! Гідра мазепинська голову підняла у Києві і тут завелась на Кубані... Вночі Рябовол повертався з цієї наради і... о лихо! З-за рогу його застрелено...

насмерть... Оплакувала Кубань свого голову-отамана... А опісля? Пішло все шкереберть... Згодом біла армія була розгромлена, Красні увійшли на Кубань. Кубанська Рада з черкесами, грузинами виїхали з Батума за межі Росії морем.

Так мені оповідали кубанські козаки.

Почувши такі сумні перекази про події на Кубані, я ще перед тим одержав, на мій лист, від козака Воронова з Дондуківки, ще сумніше повідомлення, що мої речі, книги і ін. розграбовано, але дещо зосталось. А коли пізніш я якось довідався, що старих всіх козаків позабирали, повисилали. Там точилась боротьба кривава з Советською Владою, аж до 22-го року. Пройшов терор, і десь у цей рік все ущухло. Козацтво, їх станичний устрій був ліквідований, і як і скрізь, встановлено й там Совети.

Отже треба було погодитись з тим фактом, що на Кубань вже не поїду, і все моє досить цінне майно загинуло. Почали заново наживати... Та того вже не зуміли нажити...

З 19 року розпочалась у повітах агрономічна робота. Мене змобілізовано УЗВ як фахівця сільського господарства. З того часу я почав по цій роботі працювати вже по Советській Владі.

Ось Олександрівський УЗВ призначив участковим агрономом: Іванівка – Гаврилівка з своїми виселками, хуторами – Краснопольського Андрія Олександровича, а мене – його помічником. Та я, на жаль, дуже захворів на тиф висипний. Агроном мене відвідував. Щось довгенько я прокачався, а таки вичухався. Та Красно польського перевели старшим агрономом в Гуляйполе. Там утворився повітовий центр, і він став агрономом повітовим при Гуляйпольському Повітовому Земельному Відділі. Я лишився сам участковим агрономом.

Ось минає 1920-й рік. Настав 21-й – рік сильної посухи, неврожаю. Я участковий агроном. Починається стихійне лихо: неврожай, голод. Якраз на Меланки, під Новий рік 21-й у нас народилася четверта дитина – дочка Мелася. А кінець 21-го року – страх, голодання людей бідних, безпритульних – смерть охопила село... Особливо тяжка картина голоду і гибель людей бідних навесні 1922-го року.

Тяжко було мені з моєю дрібнотою, скрутно, прожити: їсти немає чого. То там, то в другім місці щось та й розживешся. Мати моя ще була проворненька і по своїх приятельках-друзях заможненьких добувала, і коли я був ще нездужий, вона мене підтримувала. У батька і братів Марії був хлібець, корови, птахи, і взагалі вони нам дали корову перед весною, харчів трохи, а то я добував сам. Так дітки наші їли молочко... Багато померло людей: ось сусіди Перепелиці всі вимерли, Пидини теж старі загинули. Зажурилось село... Хто ж дасть поміч? Хто спасатиме голодуючих? Молода ще Советська Влада, вдалася до Америки за допомогою, і недовго як почала Америка засилати на Україну посівний матеріал. Йшов він і з інших країн: із Чехії, Венгрії, в яких влада закупала зерно як для людського харчування, так і на посів.

Пам'ятаю, прийшло розпорядження кредитовому товариству, щоб їхали до Гуляйполя у Земельний Відділ за нарядом і по ньому одержувати посівний і продовольчий зерно матеріал із ст. Просяна. Мене правління командирує в Гуляйполе за нарядом. Пам'ятаю, це було під 8 березня (День Паризької Комуни), було свято. Земельний відділ не працював. Агроном Краснопольський, який відав нарядами, подбав про те, щоб у своє село дати можливу кількість доброго зерна. Назад вертався з нарядом, було холодно, мороз до 15°. Я їхав верхом. Добре стомився, а проте, бач, втримався і виконав своє доручення від громади. Коли б тепер – не спромігся, а бач, 34 роки назад ще був молодий, здоровий. Ох, літа, літа! Як швидко ви проминули!..

Та продовжую далі свої спогади.

Ось пройшли дощові погоди, настало тепло, і бездорожжя – зникло. Навозили посівного матеріалу. Склали списки допомоги тим господарствам, які були надійні щодо посіву. Трохи зажило село. Стало веселіше. А хліб прибув – це золото: чисто сортове, гарантоване – кукурудза, ячмінь і яра пшениця. Було просо і навіть гречка.

Одночасно з цим у селі якесь товариство "Ара" американське повідкривало столові для дітей. Ярема і Мелася ходили з місяць чи й більше туди харчуватись: носила мати або бабуся. Самі ж харчувались чим змогли. Під Петра вже появились овочі, різна зелень, і зголодали, слабі, а то кидались не беречучись, і від зловживання багато помирало... В цьому ж році випало багато дощів, і врожай був добрий на все. Хто посіяв хліба, зібрав досить, хоч і мало пшениці, а ячменю, проса, кукурудзи.

Отже, перші кроки встановлення Советської власті ознаменувались стихійним лихом – голодуванням і мором люду. Коли б не було скоту, свиней і овець, було б далеко тяжче пережити цей рік; зате і скот був знищений, не було чим годувати його, та і спасати життя було необхідно [...]

### **Розселення великих сіл на хутори**

Соціалізація всієї землі селянству дала широкі права на землю. Почали і іванівці гуртуватися і подавати заяви на виділ земель на хутори. Так на своїм степу, що сягав до 20 верст на північ села, утворюється ціла низка хуторів: Тарасівський, Дубова, Дачно-Бігданівський і Федорівський. На поміщицьких землях: Запорозький, Грушевський. Далеченько, кілометрів за 50–60, на землі пана Цурпала: Богунівський і... Запрацювали землевпорядники і комісії, і розселенський рух пішов надзвичайно швидко.

Мене закликає вступити у громаду хутору Тарасівського, що по балці Білоконовій. Дали хороший план садиби, через яку проходить Білокінка. Я, працюючи агрономом, всю свою увагу звернув тепер на організацію польового господарства, а теж упорядкування зразкового нового села. В центрі виділено 3 десятини під парк. Все поле поділено на 6 клинів, і 7-й запільний клин для випасу тварин. Т. ч., за моїм проектом громада прийняла обов'язковий громадський 6-пільний сівозмін, з запільним 7-м клином. Виділено 25 дес. землі під громадський плодовий сад.

Тарасівці швидко прийнялись за будування зразу тимчасових хаток-курень, примішень для скоту, коней. Всі перевозили клуні, а дехто й рублені свої комори. Я у 28-м році з весни перевіз і поставив клуню. Землі мені виділено, за землевпорядженням, на 7 душ (і мати при мені, бо менший брат Митрофан помер). Отже, в мене було всієї землі аж 14 десятин. Я, звісно, її віддавав тарасівцям з частини. З осені 22-го року, за планом сівозміни, у 1-м клину всі зорали глибоко під чорний пар, останні клини ще не були обов'язкові. Ротація перша почалася... Я був захоплений громадською роботою, але ще служив у Іванівці участковим агрономом. Ще не кидав і праці в “Сельбуді”, та вже поволі мусив свої функції передавати молодшим силам. Вся увага моя була приділена роботі і діяльності всебічній в Тарасівці. Громада підібралась дружна, на всякі культурні заходи – охоча.

І з року 1923-го я почав переселятись потроху на Тарасівку, а все ж цілком переїжджати ще не міг, не мав до цього засобів. Обсадив свою садибу, посадив трохи плодових дерев, взагалі часто туди навідувався, і молотьбу хліба провадили там, на току біля клуні.

Записую: пішов період життя тарасівського. На цьому поки зупинюсь занотувувати свої спогади.

*25/VII 1956 р./ с. Прелесне, Донбас*

**С. Тарасівка.** На досить високім місці Іванівського степу розташувався хутір новий, названий іменем Т.Г.Шевченка. Тут клімат хороший, ґрунт плодючий, і нові поселенці-іванівці дружно почали перевозити своє майно і будувати необхідні будівлі.

До 1925-го року йшло заселення і організація громади.

Рік 1923–24 я працюю ще агрономом і в місцевому кооперативному товаристві. Та пішла реорганізація повітів. Гуляйпольський повіт був скасований, я лишився без посади. На моє щастя чи нещастя, я по совету товаришів-вчителів літом їду на вчительські курси в с. Петропавлівку і десь під осінь одержую посаду вчителя у 2-гу початкову Іванівську школу. Рік проходить у праці педагогічній: 1924/1925. На моє щастя чи нещастя (як далі пішло), в х. Тарасівськім відчиняється школа одноштатна. Мене призначає Межівський Відділ Народної Освіти туди завідувачем школи. Ось я зовсім переходжу до Тарасівки... Квартира – при школі. В один з днів наїхали десятки підвод тарасівських, і все моє майно, розібрану майстерню і клуню за один цей день перевезено в Тарасівку на мою садибу. Отже я покидаю Іванівку, розпрощався, хоч це й недалеко, на своїх прапрадідівських степах.

Пам'ятаю, що життя і праця в новому хуторі розпочалось досить весело, і жити всі почали заможненько. Хліб у ці роки родив добре. Хуторяни повели більш-менш культурні способи обробітку. Невеличка нова школа швидко заповнилась учнями I, II і III класів. Всього душ на 40. Праця вчительська мені сподобалась. Школи ж були цілком українські, і



вчити рідною мовою дітей було радісно і легко. Я намагався зробити школу іменно народною. Гарні підручники, дитяча шкільна бібліотечка, природоохоронні гуртки, а теж співочі – були засновані в перші ж роки.

У початку 1928-го року громада почала будувати Народний Будинок. Ще з 24-го року було організовано Сільськогосподарське Кооперативне Товариство. Малося розвинути міроприємства цього товариства згідно статуту. Але, як скоро стало відомо, ця кооперація в центрах і на районах зупинилася... Рекомендувалось і нашому товариству перейти на статут товариства споживчого. Так було і зроблено. Мені доводилось бути рахівником у цих товариствах, бо не було кому.

Отже, вже на початок 1926-го року Тарасівка стала центром нових хуторів. Тут було створено Сільську Раду. Відчинено культурний осередок – “Селянський Будинок”. Кооперація і перший початок встановлення правильного обов’язкового 6-пільного сівозміну. Це мало велике значення у загальній підвищенні добробуту хуторянського життя. На ці часи мені ще не було 40 років. Я добре захопився агрокультурною роботою. Школа, Сільбуд, Кооперація і агрономія. Коли в Іванівці було багато вчителів, досвідчених молодих і свідомих старіших громадян, то тут, в Тарасівці, крім вчителювання в школі, – культосвітня робота в Сельбуді, необхідно підготувати секретаря Сільради, рахівника у споживчому товаристві, бо окрім вчителя немає нікого це зробити.

Звісно, найбільша робота моя – це школа і Сельбуд. На цих установах, осередках надалі я й провадив роботу і скупчив навколо Сельбуда здатні молоді сили села: аматорів театру і хору.

Гарний зробили будинок тарасівці! Просторий зал, сцена і дві кімнати за сценою. Пішли вистави, простенькі вечори-концерти. Приємно було бачити на цих вечорах і батьків, дітей і навіть дідів і бабів. Кому ж було керувати хором, виставами – звісно, вчителю. Так воно було до Революції на селі, так і тепер. На кошти, зібрані з вистав і вечорів, товариство придбало майно театральне, музичні інструменти і саме головне – книги до читання – бібліотеку.

“Де общее добро в упадку,  
бросай отца і матку –  
лети повинність виповнять”

(Котляревський)

Я цілком захопився громадською роботою. Утворили парк на 3-х десятинах. На найвищій точці степу на козацькій могилі, яка зветься “Василенкові”, посадили лісок – 2 дес. Тут проходить водороздільна лінія, і малось в проекті від цього ліска провести лісову смугу до західної межі. Ліс, що утворився по цьому вододілу, буде сприяти накопиченню снігів, взагалі вологи на N і S. Проект цей залишився проектом. Лісок, навколо могили, виріс непомітно, рельєфно виділяється на височині степу і служить прихилищем для корисних пташок. По погодженні з інспектурою обласної охорони природи могила була призначена пташиним заповідником. Ще було посаджено, за моїм проектом і участю, плодовий сад на 25 десятин.

Так була велика плодотворна моя робота на культосвітній і громадській ниві. Проходять роки: 1926, 27, 28 і... в 1929 р. на мене пішли якісь нападки... Зв’язувалось це з бувшою Іванівською просвітянською діяльністю. Ось десь напровесні 29-го року мене було арештовано, одвезено в Дніпропетровськ. Сказали, на перевірку... Продержали мене і бувшого голову Ради Іванівської “Просвіти” Ковалю А.П. 1 місяць 20 день. Випустили. Я продовжую вчителювання далі. Але... вже спокою не було, праця я к у школі, так і громадська, поволі підупадала. Завелись серед тарасівців якісь таємні вороги і так або інакше провадили ганебну роботу, щоб очорнити мене перед владою. Отже настали для мене тривожні, не досить нормальні часи...

*Записано 2 грудня 1957 р.*

*Зупиню доки що свої спогади*

### **27/XII1887 – 27/XII1962.**

27 грудня 1887 року – це день мого народження. Проминуло з того часу 75 років. Мов у сні ввижаються мої: дитячі, юнацькі, середні роки, і ось – старість... Все пережито: і горе, і радість, терор, довгі роки неволі, ув’язнень... Всі лиха, смутні роки тяжких переживань душевних, надмірно важких фізичних робіт, знущання катів, страх, приниження, образи, знесилення і повна безнадійність, розчарування, втрата всякої віри, любові до ближнього

темного брата. Хто продавав мене, вільного серцем, думами, ідеалами і всією душою? Близній підступний брат. За що? За свої власні вигоди... Мої ідеї: народолюбства, волі, щастя, братерства – опаскуджено, продано лихим людям за “шмат гнилої ковбаси”. Насміялась лиха доля надо мною, кинула у довгорічне поневіряння серед таких же безщасних людей принижених, знедолених, в “мир отверженных”. І ось на схилі мого життя, перед заходом мого “сонця” з’являються знову бажання вилити свої думки, відбити хоч коротенько спогади з недавнього минулого, пережитого незабутнього. Це останній, але дуже глибокий вияв – крик душі моєї, трагедія мого життя за період – 1929–1954 роки.

"Когда зима нам кудри убелит,  
приходит к нам нежданная забота –  
свети итог..."

(Некрасов)

Починаю продовжувати перервані свої записи спогадів у 1957 р. в грудні місяці, коли мені було 70 років.

В роки 1929–1930, роки надзвичайно сумних і трагічних подій. В школі продовжую працювати, а теж і в Селянському будинку. Праця чимдалі ставала ненормальна, можна сказати, тривожна. В ці роки почалось по українських селах розкуркулювання, почалось розшарування сільського населення: шукали багатих, а хто це робив? Так звані “незаможники”. І в 30 році пішло справжнє нелюдське знущання. Забирали все, а хто був до цього зугарне, безсовісний, просто забрав собі... А одночасно розпочалась і “колективізація”. Сталін виголосив великі слова: “Снявши голову, по волосам не плачут”... тобто: панів, капіталістів знищено, не жалкуйте сільських богачів, сміло їх оббирайте і – на Сибір! Все одібране добро цих куркулів піде на користь народних артілів, комун. І почали “незаможники” і “актив” здійснювати гасло батька Сталіна. Та так захопились, що добре перегнули “палку” і розкуркулювали й середняків, в яких були добрі хати, комори, коні, збура... або тих середняків і навіть бідняків, які не хотіли йти в колгоспи, не усуспільнювали своє майно. Взагалі пішла примусова колективізація, а в центрах це звалось “добровольна, стихійна масова колективізація”...

Будівлі розкуркулених пішли на контори, склепи, стайні і ін. потреби колгоспів. Сім’ї розкуркулених вивозили на вокзали, впихали у вагони, і пішли ці людські ешелони в далекий, холодний край... Дуже сумно було спостерігати картини нечуваних і негаданих подій, що творились по селах.

Кінець 29-го і увесь 30-й рік – це організація артілів, усуспільнення живого й мертвого реманенту селян; перехід селянських господарств до колгоспного ладу, до соціалістичного суспільства. Прибули на села представники з центрів, так звані 10-тисячники, а далі 25-тисячники, які очолили колгоспний пух і були провідниками в організації артільної справи, а також уповноважені у виконанні різних державних зобов’язань [...]

Моя мати заохотилась переїхати на якийсь час в Іванівку до нашої невістки Вусті, яка проживає сама з дітьми на нашому старому дворішці по смерті брата Митрофана. Головне, там ще існувала церква, їй це було наймиліше й найсвятіше – бувати серед своїх людей у церкві. Я її частенько провідував і доставляв дещо з продуктів... Пам’ятаю, раз вона мені говорить: “Познімали з нашої церкви дзвони, тільки малий залишили”. Говорить, і такі в неї смутні очі, аж плаче. Другий раз говорить: “Позривали з ікон сребрені ризи, забрали всі сребряні і золоті речі, а ікон не займали”. Журба, смуток, плач і ридання старого населення... Вони ж цим жили, храм – це їх святиня, в ньому вони душевно відпочивали, і знущання з їх храму доставляло надзвичайну тугу. Невимовну печаль і тяжкі душевні страждання. Чи винні вони в тім, що їх так виховали старі прапрадідівські релігійні закони, прадавні звичаї і обряди? Наука, культура до них [не] надходила, їм треба було чимсь жити, життям духовним. Ці старі люди ніколи не могли сподіватись, що так над їхнім храмом посміялись свої ж люди, деякі з них ось недавно носили хрести, корогви під час обрядових свят, які ось недавно так усердно цілували хрест, ікону і лизали руку попам. І коли ці “більшовики”, “незаможники”, як вони себе величали, проробляли ці вчинки, то мені доводилось з болем на серці спостерігати велике переживання, горе, сльози в очах із цих беззахисних старих людей [...]



*Аматорський оркестр с. Тарасівки Межівського району Дніпропетровської області.  
Фото 1933 р. Другий зліва – Д.З.Лях.*

Якось, заїхавши до Іванівки, я зайшов у бувшу церкву. Там ішла робота: віяли, сортували зерно. На стінах ще видко було малюнки святих, вікна побиті, двері поламані. Тяжко було собі уявити, що тут був недавно оздоблений, уквітчаний храм молитви, спокою, упованія... Молодь пустувала, чути було непристойні лайки, як будто де в коморі, на току чи на вулиці. Та ненька моя вже того не бачила і не чула. Їй віддано останню пошану: занесли її до любої церкви і винесли на гору – поховали поряд мого батька і меншого брата Митрофана. Лишився я круглим сиротою. Сумно було жити, бо життя нашої сім'ї було не спокійне. Там у центрах проходять "кампанії": судять контрреволюцію – меншовиків, есерів, утворюють бучні організації "СВУ" і – процеси, процеси, терор. Ці всі події не могли не відбиватись і на спокою сільського життя.

І ось десь напровесні 1931-го року, в ці страшні часи, передано з Іванівки, що помер народний діяч лікар Андрій Михайлович Лисенко. Ще була снігова дорога, поїхали ми, дехто з тарасівців, віддати останню пошану цій дорогій людині, що безвиїзно 40 років працювала і лікувала всіх. З'їхалось, зійшлося велика сила народу. [...] Поховано А.М. у дворі лікарні, на тім місці, де була його перша амбулаторія і квартира. У 1917–18 рр. в тім старім будинку містилась "Просвіта", яка там знаходилась до кінця свого існування. Я довго стояв над ямою глибокою, куди запустили домовину дорогого Андрія Михайловича, поки яма була загорнута і нагорнута могила...

Вечором пізенько повернулись ми до Тарасівки. В ту ніч, пам'ятаю, спав дуже неспокійно, мов перед яким лихом. І серце віщувало щось недобре... До світу ще з'явилися в нашу хату: агент НКВД і голова сільради Мелешко. Досить м'яко мені довели, що мені треба піти з ними до сільради. Звісно, це арешт 2-й. Там вже стояли санки, посадили мене і ще одного селянина Михайла Тарана і під охороною селянина нашого (незаможника) Гната Воскобойника повезли до райцентру. Перед від'їздом до мене підійшли голова сільради Мелешко І.С. і секретар Угнівенко Т.Я. Потиснули руку і сказали: "Не журіться, визволимо!"

Переживання мої були тяжкі. Їхали – і всі мовчали, у кожного було на серці неспокійно, як у арештованих, так і у провжатого. Привезли, здали черговому

міліціонеру, згодом повели до камери, вкинули і заперли. Там уже було чимало таких же неборак, як і я. Вчитель з Гаврилівської школи І.Г.Силенко, директор Іванівської семирічної школи Росинський, агроном Остапенко М.П., священник Страдомський Ол., студент медицини і його батько з Гаврилівки, ще вчителі, службовці, яких прізвища забуто. За день-два напхали цю невеличку камеру повно. Поміст на козлах і під помостом, люди томилась, мучились, не знаючи за що їх сюди ув'язнили. Це така камера, а може, ще й кілька таких, була для "політичних". Іншого розбору арештантів і "куркулів", яких було багато, то їх тримали в хатах і дворах, що належали розкуркуленим, виселеним уже.

Через кілька день повели й мене на допрос. Був тоді за начальника НКВД якийсь чужий, присланий – Ясногор. Людина не жорстока, певно, його сюди надіслали зробити операцію по виявленню куркулів і різних "контрреволюційних елементів". Цей Ясногор був військовий, він вчинив цю роботу по-воєнному: мобілізував деяких партійців, яких зробив слідчими. Пам'ятаю, мене привели і вказали на Башкатова, організатора і голову Н.-Павлівської комуни. Звісно, в нього там були матеріали по доносах і моїх раніших висновках. Щось він, не дивлячись мені у вічі, про вчителювання, закидав на те, що в Тарасівці, мов, продовжую націоналістичну роботу серед селян і в школі. Згадував минулу просвітянську роботу в Іванівці. Я, звісно, заперечував проти цього обвинувачення. Щось підписав, повели знову до камери.

Цей допит мені нічого доброго не обіцяв, певно відправлять до ОблНКВД. Два тижні мене тримали у цій заточенні. В кінці викликали мене до самого Ясногора. Він дещо мене розпитав, а тоді питає: "Чого ваші тарасівці не люблять Чорного Т.Д.?" Цим він, певно, натякнув, що донос на мене подав іменно Чорний. Не пам'ятаю, що я йому на це відповів, не згадаю й те, що він мені говорив по цьому доносі, яку він мені провину давав. Врешті порадив зараз же кинути учителювання і вступити до РКГС на агрономічну роботу, там ваше поле діяльності як колгоспного агронома. Попрошався, потиснув йому руку і – назад до камери. Надія на волю прийшла неждано! І мене зразу й звільнили. Поступово випускали і всіх товаришів. Це була така жахлива перевірка.

Кінець березня. Грязюка. Провесна. Вирвавшись із ув'язнення, зайшов до свого товариша агронома РЗВ Щербака Романа на пораду: як далі бути? Порадив йти до РайІНО і подати заяву на звільнення з учительської посади, з причини переходу до агрономічної роботи. Подав заяву до РКГС о наданні служби агрономічної. Поїхав додому. Скоро прийшло повідомлення з РайІНО об передачі школи помішнику Т.Д.Чорному. З 6/IV31-го року педагогічну свою службу покинув я назавжди.

З'явившись до РКГС, мене призначили кущовим агрономом по Слов'янській сільраді. 2–3 місяці я блукав по селах і хуторах далеких по огляду колгоспних полів, по складанню виробничих планів на весняний період. З надходженням весни і весняних польових робіт стежив за виконанням завдань згідно виробничих планів, а теж підбору добрих полеводів. Дуже було мені незручно знаходитись далеко від сім'ї, тому й почав я насідати на головних агрономів РКГ і РЗВ об переводі мене в участки Іванівської, Гаврилівської або інших, щоб поближче до Тарасівки. Після весняних польових робіт мене перевели до Гаврилівського агроучастка.

В початку 1932 р. мене призначив РЗВ (а РКГС вже не було) на посаду лісовода, як любителя обліснення степів і утворення парків. Пройде так рік 1932-й. З початку року 33-го по розпорядженню Обллісуправління належало взяти на облік всі лісові дачі понад р. Вовчою і Кам'янкою, які розташовані на терені Гаврилівських і Іванівських громад. Ця робота доручена була мені. Влітку 33-го року я повіз матеріали про прийняття "лісів місцевого значення" в область, і Обллісуправління призначило мене лісоводом-директором Межівського райлісгоспу. Отже, я зробив перший початок в утворенні справжнього райлісгоспу, який був у розпорядженні Обллісуправління. Робота була цікава і люба мені.

Але недовго проіснував РЛГ. В 1935 р. він був ліквідований, і всі ці лісові участки були передані колгоспам. При МТС-ах була введена участкова агрономія і один штат лісомеліоратора. Отже я по своїй згоді перейшов на службу агролісомеліоратора Володимирівської машинно-тракторної станції і проживав постійно в Тарасівці, і маючи в своєму розпорядженні коня і бідарку, вільно об'їжджав об'єкти по всій МТС. Робота була приємна: проектування і заліснення ярів, балок і утворення лісових полезахисних смуг. Керівництво агролісомеліорацією було від Обллісуправління. По згоді РЗВ і дирекції МТС виділялись належні степові об'єкти під лісонасадження. Я цілком був захоплений цією

хорошою роботою. Взагалі в ті роки проходили скрізь по Україні великі міроприємства по охороні і “преобразуванні” природи.

Чим далі, то роботи по агролісомеліорації зводились до труднощів як у провадженні посадок, так і в догляді і охороні їх. Лісові дачі, що перейшли до колгоспів, нищились, а лісосмуги потравлювались часто скотом або охоплені були бур’янами і засихали. Все ж у 1937 році по розпорядженню Облземуправління мене було послано на всеукраїнські курси по підвищенню кваліфікації агролісомеліаторів у Київ. Три місяці я слухав лекції спеціалістів по лісовій справі. Привіз хороші документи о засвоєнні знань. Директор МТС Петрушов був задоволений.

Ще перебуваючи в Києві, помітна була якась суєта, якийсь таємний терор. З розказів киян було видно, що провадилися і продовжуються арешти серед військових, партійних, української інтелігенції [...]

Хоч перебування моє в Києві на курсах проходило і в зимовий період, а все ж проведений час пройшов не без користі. Перш усього, я слухав лекції вчених по всіх галузях лісівництва:

- професора Голова – обліснення ярів і пісків
- професора Колоса – наука про ліс
- професора Линника – організація лісорозсадників
- професора Кривди – озеленення сіл, міста і ін.
- професора ... – лісовпорядження (геодезія)
- професора ... – лісомеліорація

Потім були впоряджені екскурсії до Голосіївки в Лісовий інститут, Зоологічний сад, Ботанічний сад, його теплиці і оранжереї, на деревообробну фабрику ім. Довженка.

У вільний час я одвідував історичні пам’ятки старовини: Софіївський собор, якому в цей час сповнилось 900 років (1037–1937 р.), музей Шевченка на Хрещатській вулиці, Золоті ворота. Побував у Опернім театрі, на опері “Мазепа” і “Запорожець за Дунаєм”, де приймали участь хороші артисти-співаки: Гришко, Донець, Частій, Паторжинський (він тоді ще не був халтурником), Литвиненкова, Гайдай Зоя, Петрусенкова і ін. Шануючи пам’ять незабутніх корифеїв сцени, науки, письменства і мистецтва, побував на Байковім цвинтарі і уклонився могилкам дорогим: Садовського, Заньковецької, Лисенка, М.Старицької, Н.Левицького, Грінченка, Шерстюка, професора і голови Центральної Ради М.С.Грушевського, художника-гравера Нарбута і вченого агронома, редактора “Рілля”, першого міністра хліборобства Терниченка. Цей останній – мій благодійник, він мене рекомендував Кубанському центральному кооперативному союзу на посаду агронома у 1914-м році, куди я був і залічений і працював в Союзі до часу мобілізації у першу війну 1915–1917 рр.

Після закінчення Київських лісомеліоративних курсів, придбавши новіших знань і порад, я з ще більшою енергією і бажанням продовжую здійснювати намічені плани по облісненню степів, преобразуванню і охороні природи. Але репресії посилились по всім республікам СРСР. Чути було про арешти масові. Знову сумно стало, страх охопив населення. І мій настрої стає гнітючий. Вже видно було, до чого воно йдеться, і недаремно чула душа моя біду, бо це ж знову затівалась якась “кампанія” боротьби з “контрреволюцією, по ізоляції “неблагонадійних” елементів.

І от в ці тривожні часи викликає мене начальник районної НКВД Миколайчук (цього раніш не було). Заявився я со страхом і трепетом... Розговори були недовгі. Згадавши про моє становище, як особи, що знаходиться у них на постійному обліку, і бажаючи прийняти вроді як під свій захист, він пропонує мені стати таємним співробітником НКВД по виявленню контрреволюційних елементів і взагалі... Це мене дуже обурило і образило. Як? Стати шпигом? “Ні, вибачайте, г. начальник, я на це ніколи не йшов і не піду!” Як же воно, це начальство, сказалося: “А таки вы так? Мы очень хорошо все знаем. У вас большой хвост вашей контрреволюционной деятельности! Смотрите! Мы вас возьмем за хвост и под хвост можем дать! Помните!” Що ж, ваша воля і власть наді мною! “Можете идти!”

Вискочив я на вулицю вельми знервований. Відчував, що не минує мене знову лихо знущання й поневолення... Отже, треба було або стати шпигом, провокатором, або ж відкинути ці гидкі пропозиції і – підпасти репресіям. Деякі слабохарактерні людя під загрозою цих “жандармів” впуталися в їх тенета і погодилися на співробітництво і стали агентами їх; видавали своїх близьких братів [...] Одним словом, настав період славний, не

гірш був царської “охранки”. Терор, як пожежа, все розгорався! Ось чути стало: зник секретар РПК, начальник НКВД сам Миколайчук (схопили і його за хвоста), немає судді Когдовської. Навіть першого секретаря Обкому славетного Хатаєвича приборали. Червякова, секретаря Білорусії, Саркісова – секретаря Донбасу... Дивні і страшні пішли події... Безумовно, замість цих надіслано нових, вивірених “товарищей”. “Унініє воспослідували!” Що й говорить, таким громадянам, як я, не дуже спокійно спалось.

І от в ці часи, а саме 17–18V38 р., ми агрономи Володимирської МТС: ст. агроном С.С.Миколенко, С.Денисенко, П.Янченко і я, поїхали машиною в ліс Великі Берези. Там вкупі з лісниками як слід погуляли серед природи. Пізно вечером мене привезли додому. А другу ніч перед світом почувся глухий тихий шум під’їхавшої до воріт машини. Я не спав. Туп-туп-туп – щось, видко, підійшло до дверей, постукало: “Відчиніть!” Хто це? “Та це від МТС”. Я вже знав, що це за гості, і відчинив. Увійшло двоє. Засвітив каганець. “Дозвольте вам зробити обиск”. Малі діти, побачивши цих страшних пикатих людей, з криком полізли швидко на піч. Старша дочка Надія все знаходилась біля цих агентів і намагалась виривати з їх рук книги. Її грубо відкинули, і в чували пішли: Кобзар, твори Гоголя, Котляревського, 4-томний словар Грінченка, “Розвага”, том Андреева, навіть куховарська книжка “Страви й напитки на Україні” Клиновецької (це ж ціла контрреволюція!), альбоми фотографій і ін. Доглянувши все в хаті, ці ночні грабителі об’явили, що я арештований, наказали зодягнутись і під плач дружини і дітей ці варвари вивели з хати, посадили в кузов машини і під пильним доглядом повезли на Межову. Це було 19 травня 1938 р. [...]

*Записано: весна 1963 р. Квітень.*

*Великодна субота.*

*Тарасівка.*

*Публікацію підготував С.Р.Лях*